

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙҒЫРОВА**

**ЖҰМАТ ТҰРҒЫНБАЙҰЛЫ ШАНИННИҢ 125 ЖЫЛДЫҒЫНА
АРНАЛҒАН «ТЕАТР. МӘДЕНИЕТ. РУХАНИЯТ. ҚАЗІРГІ ЗАМАН» АТТЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ТЕАТР. КУЛЬТУРА. ДУХОВНОСТЬ. СОВРЕМЕННОСТЬ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 125-ЛЕТИЮ ШАНИНА ЖУМАТА ТУРГУНБАЕВИЧА**

**ПАВЛОДАР
2017**

ӘОЖ 792 (574)
КБЖ 85.33 (5каз)
Ж 81

Редакция алқасының бас редакторы:

Ахметова Г. Ғ., филос.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Ақышев А. А., Быков П. О., Бегімтаев Ә. І., Қожамжарова М. Ж., Мерғалиев Д. М.

Жауапты хатшылар:

Абдалимова Ж.С., Коспаков А.М., Жаябаева Р.Г., Тайбупенова А.А., Шаймерден А.Ә., Хан А.А.

Главный редактор редакционной коллегии:

Ахметова Г.Г., к.филос.н., ректор Павлодарского государственного университета имени С. Торайғырова

Ответственный редактор:

Ержанов Н.Т., д.б.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Павлодарского государственного университета имени С. Торайғырова

Члены редакционной коллегии:

Ақишев А.А., Быков П., Бегімтаев А.И., Қожамжарова М.Ж., Мерғалиев Д.М.

Ответственные секретари:

Абдалимова Ж.С., Коспаков А.М., Жаябаева Р.Г., Тайбупенова А.А., Шаймерден А.Ә., Хан А.А.

Ж 81 Жұмат Тұрғынбайұлы Шаниннің 125 жылдығына арналған «Театр. Мәдениет. Руханият. Қазіргі заман» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Материалы Республиканской научно-практической конференции «Театр. Культура. Духовность. Современность», посвященной 125-летию Шанину Жумату Тургунбаевичу – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2017. – 117 б., – Павлодар : ПГУ имени С. Торайғырова, 2017. – 117 с.

ISBN 978-601-238-778-0

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

Сборник адресован широкому кругу читателей.
Ответственность за содержание статьи несет автор

ӘОЖ 792 (574)
КБЖ 85.33 (5каз)

ISBN 978-601-238-778-0

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2017

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі

Армысыздар қадірменді, жерлестер, құрметті әріптестер!

Киелі Кереку өңірінде, соның ішінде бағыналы Баянауыл топырағында қазақтың маңдайына біткен талай дарынды тұлғалар дүниеге келді. Соның бірі қазақтың қабырғалы қаламгері, көрнекті драматург, талантты режиссер, Қазақ КСР-інің халық әртісі Жұмат Шанин Тұрғынбайұлы. Биыл жерлесіміздің туғанына 125 жыл толып, Павлодар жұртшылығы аса үлкен махаббатпен, ыждахатпен еске алуда.

Енді Жұмат Шанин деген кім дегенге қысқаша тоқталып өтейін. Ол ұлттық профессионалды театр өнерінің негізін салушылардың бірі, қоғам және театр қайраткері. Ол 1892 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданының Желтау маңында дүниеге келген. Алғашында ауыл молдасынан оқып, хат таныды. Жас кезінен ұлттық өнерге яғни, ән айтып, күй тартуға ынтық болып өскен. Әсіресе, Қоянды жөрмеңкесіне барып, халық думанын тамашалауы сәті – оның ой-қиялын қозғап, өнерге деген ынта-ықыласын арттырады. Туған нағашысы Алтыбайдан ән салып, домбыра тартуды үйренді. 1913 жылы Омбыға келіп, күнкөріс қамымен біраз уақыт зауытта жұмыс істейді. Мұнда С. Сейфуллинмен, Н. Нұрмақовпен және Б. Серкебаевпен танысады, әрі өз бетінше оқып білімін жетілдіреді. 1915-1916 жылдары есепшілік курста оқып бітіргеннен кейін зауытта қызмет етеді. Одан туған ауылына 1917 жылы оралды. Сол жылдан бастап Қарқаралының уездік кооперативінде есепші қызметін атқарды. 1921–1922 жылдары Павлодар уезі комитетінің мүшесі, 1922 жылы Зайсан уездік атқару комитетінің төрағасы, 1923 жылдан Семей губерниясы атқару комитетінің мүшесі болып, тағы басқада жауапты орындарда қызметтер атқарған. Ол режиссерлік өнер жолын Семейде бастады. Алғаш рет өзі жазған «Ақалық батыр» пьесасы мен Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын» қойды. Тіпті, өзі де басты рөлдерде ойнады. Ж. Шанин Қазақстандағы тұңғыш ұлт театрының негізін салып, оны ұйымдастырып, сондай-ақ профессионалдық тұрғыда қалыптастырып, шығармашылық жағынан өсу жолында зор еңбек сіңірді. Ол осы саладағы кемшіліктерді де бір кісідей көтере білді. Бұл мәселелер «Қазақтың мемлекеттік театры», «Мемлекет театрының әртістері», «Қазақстан мемлекеттік театры», «Театр

тарихынан», «Сахна техникасын меңгерейік», «Сахнада шындықты тану» атты әр жылдары баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларында жан-жақты қамтылды.

Жұмат Шанин қазақтың ұлттық өнерін ұлттық мәдениетін қайта қалпына келтіруде зор еңбек сіңірді. Айтар болсақ, халық би өнерін қолға алып, «Киіз басу», «Қоян-бүркіт», «Өрмек», «Шашу» секілді тағы басқа билерді музыкалық спектакльдерде пайдаланды. Сонымен қатар, оның әншілік қыры да бір төбе. А. Затаевич кезінде Жұмат Шаниннің орындауында бірқатар халық әндерді жазып алды. Өзі де ән-күйлерді нотаға түсірді. Шанин шығармашылығын Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Ғ. Мүсірепов секілді ұлыларымыз жоғары бағалаған. 1972 жылы Шымкент драма театрына Ж. Шаниннің есімі берілді.

Құрметті, жерлестер Жұмат Шанин барша қазақ халқына ортақ тұлға. Қазақ өнерінің, мәдениетінің дамуына айрықша үлес қосқан аса ірі қайраткер. Бүгінгі жас ұрпаққа, яғни, мектеп, колледж және жоғарғы оқу орын студенттеріне оның өмірі мен шығармашылығы жөнінде көп мағлұмат беру керек. Биылғы 125 жылдық мерейтойыны құрметіне осындай игі істер атқаратын болсақ, ұрпақ алдындағы парызымыз орындалары анық. Назар салып тыңдағандарыңызға рахмет!

Уважаемые гости! Дорогие друзья!

Сердечно рада приветствовать вас в стенах Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова!

Поздравляю вас всех с открытием Республиканской научно-практической конференции «Театральное искусство Казахстана в пространстве мировой художественной культуры».

В этом году мы отмечаем 125-летие выдающегося режиссера, драматурга, одного из основателей казахского национального профессионального театрального искусства, Народного артиста КазАССР Шанина Жумата Тургынбаевича.

Жумат Шанин был рожден для больших открытий, он стал первопроходцем и первооткрывателем казахского народного театра. Благодаря его личным усилиям в Казахстане активно начала развиваться драматургия и режиссура, он сумел зазечь звезду казахстанского театра и вывести его на профессиональный уровень.

Он родился в далеком 1892 году в Баянаульском районе Павлодарской, области, на земле, которая дала миру своих героев: первого казахского академика, крупнейшего учёного-энергетика, первого казахского кинорежиссёра, многих деятелей науки и искусств.

В 1912 году Жумату Тургынбаевичу стало тесно в маленьком ауле, и он, как представитель активной молодежи отправился в Омск, где в тот момент кипела общественная жизнь, собирались представители разных направлений и проводили дискуссии. Жумат Шанин, находясь под влиянием окружающих его людей, начал активно заниматься самообразованием. Знакомство в Омске с С. Сейфуллиным, Н. Нурмаковым и Б. Серкебаевым во многом определило его дальнейший путь.

Во многом Жумат Тургынбаевич был первым. В 20-х годах в постановке «Аркалык батыр» дебютировал сразу в трех ролях, как режиссер, актер и драматург. В 1925 году возглавил созданный им первый казахский театр драмы В 1931 году Жумата Шанина первым за всю историю признали Народным артистом КазАССР.

В родном театре он осуществил постановки национальной и классической драматургии, расширяя тем самым аудиторию зрителей. При постановке пьес казахских драматургов, Ж. Шанин широко пользовался этнографическими и бытовыми красками, вводил в пьесы казахские национальные песни и кюи, особое внимание уделял реквизиту, декорациям, костюмам.

Совместные с К. Жандарбековым постановки стали грандиозным событием для казахстанской труппы. Это был важный шаг, который позволил казахскому театру заявить о себе.

На сегодняшний день имя Ж. Шанина заслужено присвоено Южно-Казахстанскому областному драматическому театру в Шымкенте.

Имя Жумата Шанина вписано в историю Казахстана и является нашей гордостью. Наш долг – помнить и хранить наследие великих соотечественников и земляков.

Желаю участникам конференции успешной и плодотворной работы!

**С. Торайгыров атындағы
ПМУ ректоры, филос.ғ.к**

Г. Ахметова

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

САХНАНЫ САРАЛАҒАН САРДАР

САҒЫНДЫҚҰЛЫ БЕКЕН

ф.ғ.д., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты,
Павлодар қ.

Қазақтың кер мандай ұлы шырылдап дүние есігін ашқанда, бүкіл Баянауыл таулары дүр сілкініпті. Қаратал атты шағын қыстақтың тумасы кейіннен қазақтың тұңғыш режисері боларын, сахнаны сырттан бақылайтын сардарға айналарын сезгендей ма екен, кім білсін? Бұл біз қозғайтын бір ғана лауазымы. Ал халық берген лауазымдарын санасаң саусақ толады. Айтып-айтпай не керек, Желтау тауының баурайында жатқанда-ақ, тағдыры мандайына жазды ма екен, қазақ елінің шығысынан бастап (Зайсан), оңтүстігіне дейінгі аралық (Шымкент), тіпті сонау Алатаудың ар жағындағы айырқалпақтылардың еліне де табаны тиген екен.

Сұлу жүзді, қере қарыс мандайлы азаматқа тағдыр түк білдіртпей жарық өмір сыйласа да, қоғамда болатын қилы-қилы текетірестердің бәрін төндіріп тұрыпты. Оқитын ойы болғанымен, төлейтін тиыны жоқ Жұмат Омбыға топ етіп (1913), зауыттың қара жұмысына араласады. Таласып-тармасып бухгалтерлік курсты бітіреді (1916). Кері кеткен кердері заманның тағы бір бекіткені сол, қара дорбасын арқасына салып, патшаның әскер алу жарлығына сәйкес майданға кетеді. Дәм татары бар екен. Бірақ бәрібір де Шананың немересі Жұматқа бар-жоғы қырық алты жас бұйырған. Тағы бір жанға мұң ұялатыны «Күркелінің бауыры күнде дауыл» деп жырлаған Көтеш ақын сөзінің ауыспалы мағынасында қайта-қайта бұрқырап тұрғаны. Күркелі ауылдық округінің орталығы Жұмат Шанин есімімен 1993 жылы аталған. Кейіннен қайта алмасулардан өтіп, саңлақ есімі туған ауылына бітпей әлек болды. Тек биыл соның сәті түскен сияқты. Мұндайда Оңтүстік Қазақстан облысының театрына берілген Жұмат Шанин есіміне «бәрекелді» деп қол соғамыз. Осындайда өзімізге келгенде өгіз қара күштің де күші жетпей жатқанына лағынет айтасын.

Жұмат Шанин кім еді? Режиссер, актер, драматург, театр және қоғам қайраткер, тіпті, Қазақстанның халық әртісі атағына да 1931 жылы ие болған екен. Ол негізінен, ұлттық кәсіби театрдың негізін салушылардың бірі. 1920 жылы Семейде «Ес-аймақ» труппасын

кұрып, режисерлік өнер жолына осылай түседі. «Бала Жұматтың ән-жырға, ойын-сауыққа әуестігін сезген нағашысы Алтыбай той-домалаққа барса қасына ертіп жүреді. Әрі домбырамен ән салып, күй тартатын нағашысы Жұматқа домбыра тартуды үйретеді. Әншілер мен күйшілердің, ойын қуған сауықшылардың базарына айналған Қоянды жәрмеңкесіне алғаш рет атасы Шана ертіп апарды. Қазақтың ұлан-ғайыр жерінен жиылған өнер иелерін көріп, олардың ән-күйлерін, ойындарын тамашалау жас Жұматқа ерекше әсер беріп, өнерге деген талпынысына қанат бітіреді» – дейді М. Мұсағитов

Бір абзацтық көлемдегі мәтінде Ж. Шаниннің бар қыры ашылмаса да, оның бойындағы ізгі қасиеттерін білдіретін санаттар толып жатыр. Мәселен, ән-жыр, ойын-сауық, той-томалақ іспетті қос сөз түрлері «Халық көп жиналатын салтанатты, қуанышты мереке, мейрам» мағынасын берсе, қазақтың халық аспабы домбыра сөзімен іркес-тіркес жүретін ән салу, күй тарту, сауықшы сөздері өзінше мән-мағыналы сөздер. Ал Қоянды жәрмеңкесі тек қазақ емес, басқа да ел саудагерлерінің бас қосатын орны. Мұндай жер, әрине, өнерге жақын жас Жұматтың қанат серпуіне әсер етті. Тегі, ол осы бір күйді онан кейінгі саналы өміріне серік етті.

1920 жылдар ішінде Ж. Шаниннің мәдени-ағарту саласында еңбекке барынша көңіл аударғанын көреміз. 1922 жылы сахналанған С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесалары Жұматтың режиссурасымен қойылады. 1924 жылдың қаңтар айында ұлттық театрымыздың дамуына көп үлес қосқан пьесасы «Арқалық батыр» клуб сахнасына шығады. Осы қойылымды сахнаға шығарудағы бір қызықты әңгімені З. Ақышев былайша жеткізген екен: «Ол кезде үлкен қағазға афиша жазып, күні бұрын көшеге іліп қою әдетке айналмаған. Жұмат «Арқалық батырдың» клубта қойылатынын халыққа былайша хабарлап еді. Жұрттың көп жиналатын жері, әрине, жайма базар. Жүмекен астына ауыздығымен алысқан боз шұбар ат мініп, үстіне батырдың киімін киіп, сауыт-сайманын асынып, базарға шауып кіреді. Бұрын мұндайды көрмеген халық опыр-топыр шуласты да қалды. Кешке қарай ойын басталарда клубтың ішіне сол кешегі кара құрымдай адамдар сыймай кетті. Бұл да режисерлік тапқырлықтың бірі еді».

1926-1932 жылдары қазақ академиялық драма театрында ұлттық драматургиядан С. Аблановтың «Күндеспейтін қатындар» мен «1916 жыл», А. Шаниннің «Болат», І. Жансүгіровтің «Кек», Б. Майлиннің «Майдан», М. Әуезовтің «Октябрь үшін» және классикалық туындылардан А. С. Пушкиннің «Тас мейман» мен «Сараң сері»,

У. Шекспирдің «Гамлетін», сонымен қатар өзі жазған «Торсықбай», «Арқалық батыр», «Баян батыр», «Шахта» шығармаларын қойған. «Торсықбай» пьесасы 1925 жыл 6 сәуірінде Мәскеу театрында сахналанған.

«1926-1927 жылғы театр маусымы ашылды, – деп еске алады Құрманбек Жандарбеков. – Тап осы кезде Жұмат Шанин театрға әрі директор, әрі көркемдік жағынан басқарушы болып келеді. Әйелі Жанбике женгей, баласы Раупбек және кішкентай немересі Қасымхан бар. Жұматтан бұрын екі директорымыз болған, екеуі де көркемөнерге қатысы жоқ адамдар. Ал Жұмат ағай ше? Бұл нағыз өнер үшін жаратылған жан екен. Өзі режиссер, драматург, домбыра тартады, скрипкада ойнайды, нота таниды, білімді және мерген, сері мінезді сал жігіт. Бір адамға өнер бітсе, осындай-ақ бітер. Жұматтың жібектей мінезі, адам танығыштығы, бауырына тартып баулуы, көркемөнерді сүюі, өнерпазды құрметтеуі, бәрі-бәрі өз басынан табылады».

Театр жұмысын табалдырығынан бастаған Жұмат Шанин қаражатпен қатар дайын актерлардың жоқтығына қарамастан, пьесалар дайындығын актерларды оқыта отыра жүргізген. «Жұматтың қолға алуымен ашылған бұл мектепте қазақ театрларының жұлдыздары, сол кездегі жастар Қалибек Қуанышбайұлы, Серке Қожамқұлұлы, Құрманбек Жандарбекұлы, Елубай Өмірзақұлы, Абылқай Абдоллаұлы, Әміре Қашаубайұлы, Иса Байзақұлы, Жүсіпбек Оспанұлы, Латып Әшкейұлы, Зура Жандарбеккеліні, Жанбике Шанакеліні, Хадиша Қожамқұлкеліні, Оразке Қашаубайкеліні, Шарбан Байзақкеліні, Балабекұлы Бісімілдә театр дүниесінің сырын ашуды алдарына міндет етіп қойған». Байқап отырсақ, берісі Қазақстанға, әрісі Еуропаға танылған атпал азаматтардың есіміне қанығамыз.

Ал 1930 жылдардағы кара түнек Ж. Шаниннің басына төнеді де, 1938 жылы 26 ақпанда ешқандай тергеусіз «халық жауы» деген жаламен Іле өзенінің жағасында атылады. Демек, Ж. Шанин өз ісімен он-он бес жыл ғана өмір сүрді. Сонысының өзі халық жадында сақталуына еш бөгет болған жоқ. Тіпті, ол қуғынға ұшырап, қырғыз асқанда да төл өнер, мәдениеттің ұшар шыңы театрды серік еткен екен.

ЖҰМАТ ТҰРҒЫНБАЙҰЛЫ ШАНИНІҢ ӨМІРБАЯНЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

ДҮКЕНБАЙ Н. С.

кауымд. профессор (доцент), С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіз Қазақстанның экономикасы, ауыл шаруашылығы, мұнай өндірісі тағы сондай салалар дамып, көркейіп келеді. Қазақстанды дүние жүзі билетін болды. Дамыған мемлекеттер арасында орын алып келеді.

Осындай жетістіктерді кім жасады? Әрине халық, Қазақстандықтар. Сондықтан халықтың қамын, жастардың болашағын ойлау керек деген оймен біздің Президентіміздің бағдарламалы мақаласы сәуір айында шықты «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Расында: енді қоғамның, санамыздың өзгеруі туралы жағдай жасау керек. Оның ішінде халықтың (болашақ ұрпақтың) рухани жаңғыруы.

Неге біздер Жұмат Шанинді аузымыздан тастамаймыз, қандай еңбегі бар, Қазақстанның қамын ойлап, халықты рухияты жолында 1938 ж. өмірін қиды, репрессияға ұшырап Алматы маңайында атылды.

Ж. Шаниннің өмірі мен шығармашылығын зерттеп біздерге жеткізген Ұлттық академиясының академигі (марқым) Рымғали Нұрғали, әсіресе «Арқалық батыр» туралы. Оған дейін, қазіргі уақытта кімде кім жазып жүр десек. Расында профессор, доктор Әшірбек Сығаевтің үлкен кітәбі бар.

Сондықтан, бүгін біздер жиналып отырған себебіміз: Жұмат Шанин туралы әңгіме, 125 жылдығы.

Шанин Жұмат Тұрғынбайұлы (1892, қазіргі Павлодар обл. Баянауыл ауд. Желтау а. – 26.02.1938 ж. Алматы қаласының маңында атылған) – режиссер, актер, драматург, қазақтың ұлттық профессионалды театр өнерінің негізін салушылардың бірі, қоғам және театр қайраткері, Қазақ АКСР-інің Халық артисі (1931).

Кедей шаруа отбасында дүниеге келген. Алғашында ауыл молдасынан оқып, ескіше хат таныды. Жас кезінен өмір теперішін көп көрсе де, Шанин ұлттық ойын-сауықтар мен ән-күйлерге ынтық болып өсті.

Туған нағашысы Алтыбайдан ән салып, домбыра тартуды үйренеді. Әсіресе Қоянды жәрмеңкесіне барып, халық сауыққойларының думанын тамашалау оның ой-қиялын қозғап, өнерге деген ынтық кыласын арттырды.

1913 жылы Омбы қаласына келіп, күн көріс қамымен біраз уақыт зауытта жұмысшы болады. Мұнда С. Сейфуллин, Н. Нұрмақов және Б. Серкебаевпен танысады, әрі өз бетінше оқып, білімін жетілдіреді.

Қараңдаршы, сол кезде өзі домбырада жақсы ойнап, домбыраны насихаттай жүре, орыстың мондолында (мондалина) ойнауын үйреніп алды және Европалық скрипка аспабын меңгеріп, ойнауын білген. Бұл сол кездегі, сол дәуірдегі Ж. Шаниннің руханилығы. Сол 1915–1916 жылы бухгалтер курсына оқыды. Осы жылдары алғаш рет қалалық театр спектакльдерін көреді. Қалалық театр спектакльдерін көреді. Көп ұзамай, патша үкіметінің жарлығымен Шанин майдан жұмысына тартылады. Туған ауылына 1917 жылы оралады. Сол жылдан бастап Қарқаралыда, Павлодарда (1921-1922), Зайсанда (1922) және Семейде (1923) ҚазАКСРОАК мүшесі болып, т.б. қоғамдық жауапты орындарда қызмет етті. Саяси-әлеуметтік және қоғамдық істерге белсене қатысу Шаниннің ой-өрісін кеңейтіп, кейінгі режиссерлік әрі жазушылық қызметіне игі ықпал жасады.

1920 жылы Семейде «Ес-аймақ» труппасын басқарды. Режиссерлік өнер жолын осы труппадан бастаған. Мұнда Шанин өзінің жазған «Арқалық батыр» және Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар» пьесаларын сахналап, өзі Еркебұлан мен Арқалық батырдың ойнады. Бір бөлімді «Торсықбай» комедиясы 1925 ж. Семейдің «Таң» журналында жарияланды.

Бір қызығы, Семейде М. Әуезовтің «Енлік – Кебек» пьесасын қоймақшы болады, Ж. Шанин белсенді қатысып, М. Әуезовпен байланыста болып, қалай қою керек, сахналық мәдениеті қалай болу керек, режиссурасы қалай болу керектігін М. Әуезовқа ақыл-кеңеспен алысқан.

1926 жылы Шанин тұңғыш ашылған кәсіби қазақ драма театрының құрамында болып актерлік, режиссерлік, директоры жұмыстарын атқарып және театрдың көркемдік жағын басқарды. Алғашында ұйымдастырушылық-шығармашылық қызметінен бастап Шанин актерлер мәдениетін көтеруге театр жұмысын белгілі бір жоспар бойынша жүргізуге, репертуардан тәрбиелік хәм идеялық-көркемдік сапасы жоғары драмалық шығармалардың орын алуына ерекше көңіл бөлді.

Бұл мәселелер «Қазақтың мемлекеттік театры» (1928), «Театр тарихынан» (1931), «Сахнада шындықты тану» (1935), т.б. мақалаларды көтеріліп, баспасөз беттерінде жарияланды.

1926-1932 жылы қазіргі Қазақ академик драма театрында ұлттық драматургиядан С. Аблановтың «Күндеспейтін қатындары»

мен «1916 жыл», А. Шаниннің «Болат», І. Жансүгіровтің «Кек», Б. Майлиннің «Майданын», М. Әуезовтің «Октябрь үшін» және класик туындылардан. А.С. Пушкиннің «Тас мейман» мен «Сараң сері» У. Шекспирдің «Гамлетін», сонымен қатар өзі жазған «Торсықбай», «Арқалық батыр», «Айдарбек», «Баян батыр», «Шахта» («Өлімнен үмітке») – бұл пьесаны М. Әуезов осылай атаған), т.б. шығармаларды қойды.

1927 жылы бір топ өнер шеберлерін бастап, Мәскеу қаласында өткен этнограф концертке қатысады. 1932-1933 жылы қазіргі Қырғыз академия драма театрының бас режиссеры болады.

Шанин қаламынан туған күрделі «Арқалық батыр», «Шахта» пьесалары 20 ғ-дың 30-жылдары республикада жаңа ұйымдаса бастаған көптеген қазақ театрларының (Семей музыкалы драма театры, Қарағанды облысы драма театры, Шымкент облысы драма театры, Жамбыл облысы драма театры) репертуарынан орын алды.

Шанин халық би өнеріне де көңіл аударып, «Киіз басу», «Қоян-бүркіт», «Өрмек», «Шашу», т.б. секілді билерді музыкалық спектакльдерде пайдаланды. А. В. Затаевич, Д. И. Ковалев пен Л. А. Хамиди Шаниннің орындауында бірқатар халық әндерін жазып алды; өз тұсынан да ән-күйлерді нотаға түсірді. (шынын керек, қандай әндер, күйлер анықтап таба алмадым (Затаевичтың 1000 әні).

1934 жылы ашылған музыкалық театрыды (қазіргі Қазақ акад. Опера және балет театры) ұйымдастыруға қатысып, Құманбек Жандарбековпен бірге Е. Г. Брусиловскийдің «Жалбыр», «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғынын» қойды. 1936 жылға дейін осы театрыдың көркемдік жетекшісі болды.

Кезінде Шанинның шығармашылығын Әуезов, Қ. И. Сәтбаев, Ф. М. Мүсірепов, т.б. жоғары бағалады.

Шәкен Айманов, Қаукен Кенжетев, бігінгі күні Асанали Ашимов – біздер Жұмат Шаниннің шәкіртіміз дейді. Ал, атақты артист Серке Қожамқұлов: мені көп нәрсеге үйретті, қалай ойнау керек, сахналық мәдениетке, рольге беріліп, жан салып ойнауын көрсетті... дейді. (Жесқазғанда Серке Қожамқұловтың атындағы драма театры бар).

Қадрлардың жоғынан Ж. Шанинді Бишкектен Оралға жіберілді. 1936-1937 жылы Орал музыкалық драма театрының ұйымдастыруымен бірге оған басшылық жасады. Оның драматургиясы көптеген облыс театрылардың репертуарынан орындалды.

1972 жылы Шымкент облысы драма театрына және 1992 жылы «Южный» кеңшарына (Павлодар облысы) Шаниннің есімі берілді.

1973 ж. Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрында «Торсықбай» және «Айдарбек» комедиясы (реж. Әзербайжан Мәмбетов пен Қ. Р. Жетпісбаев), ал 1992 ж. Шымкент облысы драма театрында «Арқалық батыр» драмасы (реж. Ә. Т. Құлданов) қойылды.

Қорыта келе, бүгінгі Қазақстанның театрларының жағдайын айта кету керек: Қазақстанда 64 кәсіби театрлар бар, оның ішінде 34 драмалық театр, 15 кукла театры, 5 жастар көрермен театры (театр юного зрителя) және 3 «Опера және балет» театры, Алматы Абай атындағы «ОПЕРА ЖӘНЕ БАЛЕТ» театры, «Астана опера» және жаңадан ашылған «Астана балет» театры.

Жалғыз Алматы к. 16 театр мекемесі бар.

Енді бір статистика келтірейін: 2016 жылы – 13 743 спектакль қойылды, Репертуарында 3 461 қойылым болса, оның 406 жаңа спектакльдер. Жалпы театрға келген көрермендер саны – 2 351 400 адамнан асады: Алматы – 453 800; Астана – 305 500; Шымкентте – 290 100, Қарағандыда – 260 000 көрермен театр сахнасын тамашалады. Қазақстан театрларында Ж. Шанинның пьесалары қойылады: «Торсықбай» – комедия; «Айдарбек» – комедия; «Үш бажа»; «Жанды сурет»; «Қара құлып»; «Шахта» (Өлімнен үмітке); «Қозы Көрпеш и Баян сұлу»; «Арқалық батыр» – драма; «Баян батыр».

Бүгін, яғни 22.10.2017 біздің Аймаутов атындағы қазақ музыка театрында Ж. Шаниннің «Арқалық батыр» пьесасы қойылады, барайық баршамыз!

ЖҰМАТ ШАНИННІҢ ТЕАТРАНУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ КӨРКЕМДІГІ

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ. ИБРАЕВА Ә. Т.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

«Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» – деп Елбасы Н. Ә. Назарбаев айтқандай, кемел келешектің жарқын ғұмыры өткен тарихымызды саралап, жаңғырту, ұлы тұлғаларды дәріптеу болып саналады. Кешегі ел тарихы мен шежіресі, рухани мәдениеті бүгінгі қоғам үшін үлкен қазына, ұлықты өнеге. Осындай руханият мәдениетіне есімі алтын әріппен жазылатын тау тұлғалардың бірегейі – Жұмат Шанин.

Қазақ халқының ұлттық өнерінің дамуына зор үлес қосқан актер, музыкант, жазушы-драматург, еліміздің алғашқы режиссерінің бірі Жұмат Шанин туралы қанша жазып-айтсақ та артықтық етпейді.

Жұмат Шанин – қазақ сахнасына «Гамлетті», Пушкин шығармаларын әкеліп сахналаған, өз замандастары Сейфуллин мен Майлиннің, Әуезовтің шығармаларын қойған кәсіби режиссер. Ол алғашында Семей қаласында «Ес аймақ» деп аталатын театр труппасын құрады. 1924 жылы оның режиссура саласындағы алғашқы еңбегі «Арқалық батыр» пьесасы қала сахнасында қойылды. Ол кездегі қазақ зиялыларының бәрі дерлік театр төңірегіне жиналатын. Хамиди, Брусиловский, Затаевич секілді музыканттармен де тығыз байланыста болған. 1926 жылы Жұмат Шанин оқу-ағарту Халық Комиссариатының қаулысымен Қызылорда қаласына тұңғыш кәсіби қазақ театрының режиссері әрі директоры болып тағайындалады. Осылайша ол қазақ кәсіби театр өнерінің алғашқы қарлығашы деп танылып, есімі тарихта қалды.

Оның бойындағы терен, байыпты білім, тасыған талант, алғаусыз қабілет оны өз заманының алдыңғы қатарлы тұлғасына айналдырды, замандастары, достары қызыға қарайтын беделді жан болды. Содан болар, «Қазақтың халық әртісі» атағы бірінші рет 1931 жылы Жұмат Шанинге, сосын Елубай Өмірзақовқа берілген екен. 1936 жылғы Мәскеудегі қазақ өнері мен мәдениетінің онкүндік сапары Жұмат Шанин өмірінде өшпестей із қалдырды.

Саяси-әлеуметтік және қоғамдық істерге белсене қатысу Шаниннің ой-өрісін кеңейтіп, кейінгі режиссерлік әрі жазушылық қызметіне игі ықпал жасады. 1920 ж. Семей қаласында «Ес аймақ» труппасын басқарды. Режиссерлік өнер жолын осы труппадан бастаған Жұмат Шанин халық жыры негізінде жазылған өзінің «Арқалық батыры» мен С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын» (1922) қойды; сонымен қатар өзі осы аталмыш спектакльдерде Арқалық батырдың және Еркебұланнның рөлін орындады.

Бір бөлімді «Торсықбай» комедиясы 1925 ж. Семейдің «Таң» журналында жарияланды. Бұдан кейін ол қазіргі Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрының директоры (1926) болумен қатар оның көркемдік жағын басқарды. Жұмат Шанин Қазақстандағы тұңғыш ұлт театрының негізін салып, оны ұйымдастыруда, сондай-ақ профессионалдық тұрғыда қалыптастырып, сахналық-шығармашылық жағынан өсу жолында зор еңбек сіңірді. Алғашқы шығармашылық-ұйымдастырушылық қызметінен бастап Жұмат Шанин актерлер мәдениетін көтеруге, театр жұмысын белгілі бір жоспар бойынша

жүргізуге, репертуардан тәрбиелік һәм идеялық-көркемдік сапасы жоғары драмалық шығармалардың орын алуына ерекше көңіл бөлді. Бұл мәселелер «Қазақтың мемлекеттік театры», «Мемлекет театрының артистері» (1927), «Қазақстан мемлекеттік театры» (1928), «Театр тарихынан» (1931), «Сахна техникасын меңгерейік», «Сахнада шындықты тану» (1935) атты әр жылдары баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларында жан-жақты қарастырылып қамтылды.

1927 жылы бір топ өнер шеберлерін бастап, Мәскеу қаласында өткен этнографиялық концертке қатысады, 1932–33 жылдары қазіргі Қырғыздың мемлекеттік академиялық драма театрының (Бішкек қаласы) бас режиссері болды. 1934 ж. ашылған музыкалық театрды (қазіргі Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театры) ұйымдастыруға қатысып, Қ.Жандарбековпен бірге Е. Г. Брусиловскийдің «Жалбыр», «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғынын» қойды. Осы музыкалық спектакльдер Мәскеу қаласында өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі кезінде жоғары бағаланды. 1936 жылға дейін осы театрдың көркемдік жағын басқарған Жұмат Шанин алғашқы музыка театр өнерінің қалыптасып дамуына да мол үлес қосты.

Жұмат Шанин қаламынан туған күрделі «Арқалық батыр», «Шахта» пьесалары ХХ ғасырдың 30-жылдары республикада жаңа ұйымдаса бастаған көптеген қазақ театрларының (Семей музыкалы драма театры, Қарағанды облысы драма театры, Шымкент облысы драма театры, Жамбыл облысы драма театры) репертуарынан орын алды.

Осы жылдары алғаш рет қалалық театр спектакльдерін көреді. Бірақ көп ұзамай-ақ, патша үкіметінің жарлығымен Жұмат Шанин майдан жұмысына тартылады; одан туған ауылына 1917 жылы оралды. Сол жылдан бастап Қарқаралыда, Павлодарда (1921-22), Зайсанда (1922) және Семейде (1923) және ҚазАКСР ОАК мүшесі болып, т.б. қоғамдық жауапты орындарда қызмет етті. Саяси-әлеуметтік және қоғамдық істерге белсене қатысу Шаниннің ой-өрісін кеңейтіп, кейінгі режиссерлік әрі жазушылық қызметіне игі ықпал жасады. 1920 жылдары Семей қаласында «Ес аймақ» труппасын басқарды. Режиссерлік өнер жолын осы труппадан бастаған Шанин халық жыры негізінде жазылған өзінің «Арқалық батыры» мен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын» (1922) қойды; сонымен қатар өзі осы аталмыш спектакльдерде Арқалық батырдың және Еркебұланнның рөлін орындады. Бір бөлімді «Торсықбай» комедиясы 1925 жылы Семейдің «Таң» журналында жарияланды. Бұдан кейін ол қазіргі Қазақтың

мемлекеттік академиялық драма театрының директоры (1926) болумен қатар оның көркемдік жағын басқарды.

1926-32 жылдары қазіргі Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрында ұлттық драматургиядан Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын» С. Т. Аблановтың «Күндеспейтін қатындары» мен «1916 жылын», А. Т. Шаниннің «Болатын», І. Жансүгіровтің «Кегі» мен «Түркісібін», Б. Ж. Майлиннің «Майданын», М. О. Әуезовтің «Октябрь үшін» және классикалық туындылардан А. С. Пушкиннің «Тас мейманы» мен «Сараң серісін», У. Шекспирдің «Гамлетін», сонымен бірге өзі жазған «Торсықбай», «Арқалық батыр» (екі кешке арналған 2 бөлімді), «Айдарбек», «Баян батыр», «Өлімнен үмітке» («Шахта») т. б. шығармаларды қойды. Ұлттық төл туындыларды қоюда ән-күйлер мен тұрмыс-салттық, этнографиялық бояуды мол қолданды. Драмалық шығармадағы белгілі бір дәуір тынысы мен тарихи оқиға орнын, оған қатысатын кейіпкерлердің мінез табиғатын айқындап ашуда пайдаланатын әр түрлі сахналық реквизитке (зат-бұйымдарға), декорация мен костюмге (киім-кешектерге) ерекше ден қойды. 1927 жылы бір топ өнер шеберлерін бастап, Москва қаласында өткен этнографиялық концертке қатысады.

Жұмат Шанин сегіз қырлы бір сырлы талант иесі. Ол алғаш рет халық би өнеріне де көңіл аударып, «Киіз басу», «Қоян-бүркіт», «Өрмек», «Шашу», «Сұңқар», «Аққу», «Күстар қайтқанда», «Асау ат», «Ханталапай» сияқты т.б. қырықтан аса секілді билерді музыкалық спектакльдерде пайдаланды. А. В. Затаевич, Д. И. Ковалев пен Л. А. Хамиди Шаниннің орындауында бірқатар халық әндерін жазып алды; өз тұсынан да ән-күйлерді нотаға түсірді. Кезінде Ш. шығармашылығын Әуезов, Қ. И. Сәтбаев, Ф. М. Мүсірепов, т.б. жоғары бағалады.

Бүгінгі таңда Шанин Жұмат Тұрғынбайұлы туралы ғылымның филология, театр, мәдениет саласында зерттеуді талап ететін өзекті мәселелерді бірі. Бүгінгі күнге дейін аз да көп болса да біраз дүниелер жазылғаны хақ. Мәселен, Байсейітов Қ. Құштар көңіл [Мәтін] / Байсейітов Қ. – Алматы : Жазушы, 1977. – 223 б. Бел-белестер [Мәтін] : жинақ / құраст. Б. Құндақбаев. – Алматы : Өнер, 1987. – 288 с. Жақыпов Е. Дастаннан драмаға [Мәтін] / Жақыпов Е. – Алматы : Ғылым, 1979. – 176 б. Жүз тұңғыш [Мәтін] : жинақ. 2-ші кітап, 2005. – 352 б. Қазақ театрының тарихы [Мәтін]. Т. 1 / Қазақ ССР Ғылым Академиясы, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Алматы : Ғылым, 1975. – 397 б. Қаратаев М. Қазақ совет әдебиеті [Мәтін] : Жоғары оқу орындарына арналған оқулық өңделіп, толықтырылып

екінші басылуы / Қаратаев М. – Алматы : Мектеп, 1971. – 610 б. Құндақбайұлы Б. Театр туралы толғаныстар [Мәтін] / Құндақбайұлы Б. – Алматы : Өнер, 2006. – 320 б. Құндақбайұлы Б. Заман және театр өнері [Мәтін] / Б. Құндақбайұлы. – Алматы : Өнер, 2001. – 520 б. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. Т. 5 : Мақалалар. Зерттеулер, 2007. – 344 б. Нұрғали Р. Әуезов және алаш [Мәтін] : Әдебиеттегі ұлттық рух / Нұрғали Р. – Алматы : Санат, 1997. – 432 б. Сатаев, Амантай. Төл тарихымыздың тұнығынан [Мәтін] / А. Сатаев. – Алматы : Қайнар, 2009. – 240 Сығай Ә. Сахна саңлақтары [Мәтін] / Сығай Ә. – Алматы : Жалын, 1998. – 512 б. Сығай Ә. Актер әлемі [Мәтін]. Т. 1 / бас ред. Т. Ахметжан, 2008. – 272 б, т.б сияқты зерттемелер Жұмат Шаниннің Қазақ мәдениетіне зор еңбек сіңіргенін бағамдауға болады.

1917 жылдың 13 желтоқсаны – қазақтың алғашқы заманауи үкіметінің – Алашорданың дүниеге келген күні. Алашорда үкіметінің құрылып, XX ғасырдың басында қазақ даласында автономиялық биліктің болуы ұлт-азаттық қозғалыс тарихында елеулі кезең болып саналады. Ғұмыры ұзақ болмаса да қазақтың тұңғыш үкіметі құрылып, қазақ халқының мемлекеттікке лайықты ел екені паш етілді. Алаш арыстарының ең басты еңбегі – олар сол қиын уақытта толыққанды саяси партия мен үкімет құрып, өз халқының мүдделерін батыл қорғау жағына шыға алуында. Алаш қозғалысы заманалық маңызы бар құбылыс, оның идеялары мен бағдарламалары ұлттық мемлекеттікті қалыптастыруды мақсат етті. Ел тағдыры таразыға түскен сын сағатта Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жаһанша, Халел Досмұхамедовтер, Жұмат Шаниндер бастаған ұлт зиялылары қазақтың болашағы үшін шешуші қадам жасап, ұлы мұрат жолында ұланғайыр қайрат көрсетті.

Алаш зиялыларының Қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» – деп көрсеткен болатын.

Ендеше, сол Алаш зиялыларының бірегейі Жұмат Шаниннің тұлғалық ғибратын тану мен танытуда үлкен жұмыстар атқарылуы қажет. Әсіресе, ұлт болашағы – Қазақ ұрпағы үшін танымдық шаралар көптеп жүргізілуі қажет. Мысалы, дәстүрлі түрде «Жұмат Шанин атындағы студент жастар театр фестивалін» өткізу, Театр күніне арналған дөңгелек столдар, ғылыми семинарлар, Халықаралық, республикалық ғылыми – конференциялар өткізу, Жұмат Шанин шығармашылығы бойынша диплом жұыстары мен магистрлік диссертациялар жазу арқылы қазақ театрінің тарихы мен оның негізін салушы тау тұлғалардың еңбегіне баға берілері сөзсіз.

Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Ендеше біз, әрбір азамат осы жүз жыл бұрынғы ұлттық ұлы идеялардың бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да негізі ретінде берік орнығуына мүдделі болуға тиіспіз. Өйткені Алаш идеясы – ұлттық идеология! Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді. Алаш партиясының басты бес бағыты: 1. Жерге ең алдымен қазақ ие болу керек; 2. Жердің асты-үстіңгі байлығын қазақ пайдалануы керек; 3. Өз өнімін өзі өндіретін ұлттық экономика; 4. Қазақ тілінің мемлекеттілігі, діні мен ділінің үстемдігі; 5. Білімнің дамуы, міне осы бес бағыт бір ғасырдан кейін, бүгін де өте өзекті болып отыр. Алаш идеясы – ұлттық идеология. Ендеше ұлт болып жұмылып, Алаш арманын іске асыруымыз керек. Біз бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның бастауында тұрған, елімізді алғаш ұлттық санаға көтерген Алаш арыстарын ардақтауымыз керек.

Өркениетті елдер тәжірибесі алдымен мемлекет құраушы ұлттың идеяларын шешеді. Онсыз ол ұлт елдегі басқа этностардың басын біріктірушілік сияқты қоғам үшін аса маңызды миссияны атқара алмайды. Бұл мемлекеттің ұлттық сипаты жағдайында ғана мүмкін бола алады. Жұмат Шанин де Қазақ өнерінің күретамырына ұлттық мүдде сипатымен адал қызмет жасап, Ұлт болашағы үшін Ұлт өнерінің рухани құндылықтарын терең игерген азамат ретінде қазір әлемдік деңгейден көріне алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Нұрпейіс, Б.** «Қазақ театр режиссурасының дамуы мен қалыптасуы». – Алматы, 2005.

2 **Нұрғали, Р.** Діңгек. 1 том. – Алматы, 2010.

1 Секция. Қазақстанның дәстүрлі және қазіргі заманның өнері
1 Секция. Традиционное и современное искусство Казахстана

МЕТОДИКА ПОСТАНОВКИ ГОЛОСА В ФОРМИРОВАНИИ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО МАСТЕРСТВА СТУДЕНТА

АЙТПАЕВ Е. Х.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ҚР

ТАЙБУПЕНОВА А. А.

аспирант, Алтайский государственный университет, РФ

Индивидуализированное обучение мастерству академического пения, следует рассматривать как единственную и эффективную форму метода обучения студентов и, следовательно, наиболее оптимальное применение индивидуального подхода, предполагающего изучение педагогом индивидуальных особенностей студентов.

Определив индивидуальные особенности студента педагогу по сольному пению необходимо разработать индивидуальный план или программу обучения, включающую индивидуализированные задания и вокальные упражнения, которые подкреплены выявленными индивидуальными качествами личности студента. Такого рода педагогическая диагностика индивидуальных профессиональных особенностей студентов необходима для формирования профессиональных качеств.

Определение «вокальной школы педагога», как универсального метода для всех обучающихся является ошибочным. Обучение вокальному искусству и особенно мастерству певческой техники звукового извлечения не может проходить без знаний характеристик индивидуальных особенностей студентов. Шаблонный обучающий подход педагога к студентам и единая система или схема учебных уроков для всего класса студентов, где каждый из них имеет собственный характер и мировоззрение, различные личностные качества, неодинаковые уровни профессионального довузовского образования, является малорезультативным. Педагогу необходим принцип индивидуального подхода с точно выверенной методической диагностикой профессионального уровня и мировоззрения, а также индивидуальных музыкальных особенностей студентов. Для диагностики индивидуальных способностей, возможно, применить апробированные способы:

– анкетирование;

- беседы и наблюдения;
- мониторинг повышения уровня усвояемости техники пения;
- фиксация психолого-педагогических наблюдений.

В вокальной педагогике индивидуальный подход указывает уровень возможности преодоления сложности музыкального материала, тем самым позволяя сформировать индивидуальную певческую нагрузку и требования к студенту. В зависимости от уровня профессионализма студента, возможно, варьировать выбором вокально-технических задач, заданий для самостоятельного изучения и соответственно эффективного использования времени, отведенного для занятий постановкой голоса.

Индивидуальный подход в процессе постановки певческого голоса академического жанра имеет очень большое значение. Освоение вокального мастерства является единственной формой обучения в практике подготовки солиста-вокалиста. Будущий певец-актер должен не только отлично владеть технической стороной мастерства в области певческого искусства, но и сформировать качества свойственные духовно богатой личности с высокой профессиональной музыкальной культурой.

Особенно качества духовно-богатой личности проявляются в исполнительском мастерстве камерной вокальной музыке. Поэтическое начало классического романса требует от исполнителя проникновенного отношения к тексту, поэзии и формированию естественно звучащей вокальной фразы. В формировании исполнительских качеств камерной вокальной музыки индивидуальный подход к личности студента необходим для раскрытия его особенных представлений и чувств содержания произведения и актерских проявлений для воплощения непосредственно в пении.

«Камерное искусство русской классической композиторской школы необычайно тонкое, насыщенное многочисленными оттенками эмоциональных человеческих проявлений. Любовная поэтическая лирика, вошедшая в музыкальную форму композиторов, требует особого осмысления, сопереживания, поиск художественных средств воплощения в исполнительстве. Воссоздание поэтической, драматической истории, содержащейся в вокальном произведении, требует анализа, обнаружения подлинности и истинности. Без такого анализа невозможно проникнуть в суть определенных обстоятельств в которых оказался герой произведения, в его эмоциональное состояние и, следовательно, определить характер певческого произношения. В таком случае не приходится рассматривать

глубокий художественный процесс. Вокальное произношение основывает на твердой убежденности певца в правдивости истории, поскольку без убежденности реализма исполнительство превращается в иллюстрацию» [1, с. 282].

В процессе индивидуальных занятий по вокальному искусству педагог более подробно касается вопросов истории создания изучаемого музыкального произведения, создания вокального образа героя песни, романса, арии, что непосредственно влияет на повышения качества средств выразительности. Таким образом, формируется вокальное мастерство, наполненное творческое исполнительским разнообразием и интонационным богатством, раскрывающим смысл музыкального произведения, представляющим индивидуальную актерскую характеристику студента.

Рассматривая форму индивидуального обучения академическому вокалу, мы еще раз подчеркнули положительные стороны единственного варианта постановки певческого голоса, что является известным и непоколебимым процессом. Однако следовало бы, рассмотреть возможность расширение полномочий педагога по вокальному искусству, который по существу дублирует изучаемые студентом предметы.

Постановка голоса – это выработка правильных голосовых, речевых, певческих навыков, развитие и тренинг голоса для профессиональной работы. Поставленный голос отличается звучностью, красотой звучания, богатством тембровой окраски, шириной диапазона, дыхания; четкостью произношения слов, чистотой интонации, малой утомляемостью. Способность певца управлять голосом равносильна умению художника пользоваться своей палитрой.

При постановке голоса работа мышц становится очень тонко дифференцированной, то есть расчлененной и упорядоченной. Образуются, вырабатываются нужные связи, рефлексy; ненужные – тормозятся, лишние движения и напряжения исчезают; формируются стойкие речевые и вокальные навыки, в результате которых голос должен звучать энергично, чисто, свободно. Человек, работающий над постановкой голоса, должен выработать острое внимание к своим мышечным ощущениям и знать, к какой группе мышц это внимание должно быть в первую очередь направлено.

«Человек, умеющий петь, знает наперед, т.е. ранее момента образования звука, как ему поставить все мышцы, управляющие

голосом, чтобы произвести определенный и заранее назначенный музыкальный тон», – писал И. М. Сеченов.

Методы постановки голоса могут быть разные, но все они опираются на общие принципы и этапы в работе: развитие и совершенствование дыхания; приобретение понятий и навыков в использовании резонаторов, позиции (зевка), атаки звука; овладение техническими вокальными приемами; работа с артикуляционным аппаратом.

Когда каждый орган работает в свойственной ему области, не мешая работе других органов, то голос как бы питает все части исполнения и соединяет различные детали речи или мелодии в один полный и непрерывный ансамбль. Если же наоборот, один из механизмов выполняет свои функции плохо: если грудь толкает или бросает дыхание, если голосовая щель работает недостаточно твердо и точно, то голос прерывается и слабеет после каждого слога. Контроль над координацией всех сложных процессов при постановке голоса осуществляется мышечными, резонаторными ощущениями и слухом. Поэтому так важно научиться быть внимательным. Надо слушать себя и ухом, и всем телом.

Начальный этап обучения не терпит суеты и спешки. Воспринять, понять требования, координацию всех процессов должен весь организм, а не только сознание и воля, хотя от этих качеств зависит очень много.

Человеческий голос – «живой музыкальный инструмент» во много раз сложнее, чем скрипка или фортепиано, хрупок, капризен и подчиняется не только музыкальным, но еще и физиологическим законам. Для того чтобы «играть» на нем, нужно знать хотя бы основные его «технические» свойства».

Учеными экспериментально доказано, что физиологической основой так называемого вокального слуха является взаимодействие самых различных систем организма (слуха, мышечного чувства, вибрационной чувствительности, зрения и др.). Вывод звучит даже несколько парадоксально: вокальный слух – это не только слух.

Человек сам себя не слышит, вернее, слышит не так, как окружающие. Звук собственного голоса достигает наших ушей не только извне, но действует на слуховой орган и изнутри. И поэтому человек воспринимает тембр своего голоса иначе, чем окружающие. Именно этим певец отличается от других исполнителей (скрипачи, пианисты, виолончелисты), которые оценивают звучание своего инструмента с позиций «постороннего слушателя». Необходимо

учитывать, что одновременно со звуком собственного голоса наша нервная система воспринимает огромное количество сигналов (или раздражителей) от самых различных органов чувств.

«Ансамбль» этих ощущений имеет большое положительное значение, так как только при условии одновременного (скоординированного, одномоментного) восприятия сигналов от различных органов чувств и образования на этой основе условных рефлексов и обеспечивается для певца возможность овладения собственным голосом.

Возможность внешнего контроля голоса – это слушание магнитофонной записи, что помогает скоординировать слуховые и внутренние ощущения. Есть еще один положительный момент: привыкая к работе с магнитофоном, к звуку своего голоса, Вы будете меньше волноваться на записях и публичных выступлениях.

Можно сказать, что вокальный слух – это способность интерпретировать работу органов голосообразования на основе слухового восприятия. В известной мере этой способностью обладает любой, даже самый неискушенный слушатель. Свидетельством этому являются термины, которыми мы характеризуем недостатки голоса, или его достоинства: тяжелый, легкий, горловой, грудной, головной, утробный, глубокий, близкий, светлый, яркий, полетный, надсадный и тому подобное.

Интересное явление открыл биофизик П. П. Лазарев в 1905 г.: на свету звуки кажутся человеку более сильными, чем в темноте. Таким образом, была доказана взаимосвязанность слуха и зрения. Поэтому филармонические залы во время концертов должны быть хорошо освещены. Кстати, качество голоса мы часто оцениваем в зрительных категориях: солнечный, блестящий, яркий, сильный, темный, тусклый, плоский, матовый, круглый, узкий. Известны «цветовые» восприятия музыки у Н. А. Римского-Корсакова, А. Н. Скрябина, когда зрительные впечатления придают слуховым ярко выраженный эмоциональный характер: композитор пишет не то, что слышит, но и то, что видит.

Вокальный слух – это способность не только слышать, но и «видеть», зрительно представлять себе работу органов голосообразования. В этой работе, конечно, помогает внимание, способность слушать свои ощущения и представлять эти процессы, то есть видеть «внутренним взором». Большую помощь оказывает контроль за собственным телом с помощью зеркала.

Как без прочного фундамента не бывает хорошего здания, так без хорошей вокальной школы не может быть хорошего певца, как бы

ни был он одарен от природы музыкальностью и эмоциональностью. В работе над голосом важна регулярность занятий и физическое состояние голосового аппарата поющего, да и всего организма в целом.

Педагог по вокальному искусству работает и над элементами актерского мастерства, привлекая историю музыки и театра, анализ музыкальной формы произведения. Возможно, что в целях рациональности в дальнейшем педагог по вокальному искусству расширит круг преподавательского диапазона предметов, которые дублируются педагогами-теоретиками. И в этом случае, возможно, создать различные педагогические технологии с привлечением цифрового пространства.

«Современная музыкальная исполнительская культура использует все доступные средства для достижения высоких профессиональных навыков. Совершенствуется система подготовки специалистов, и создается множество методов. Современные методы постановки академического профессионального певческого голоса рассматриваются как процесс с применением компонентов – современных средств компьютерных технологий» [1, с. 31].

Развитие информационных электронных систем (которые сегодня являются мощным источником предоставления знаний), возможно в будущем заменят лекционные, групповые занятия в аудиториях и отчасти поделят этапы прохождения образовательного процесса по некоторым общегуманитарным дисциплинам с педагогами по индивидуальным занятиям, урокам вокального искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Белюсова, А. С.** Вокальная речь как основа русской школы пения. // Инновационные технологии в науке и образовании: сборник статей II Международной научно-практической конференции. Под общей редакцией Г. Ю. Гуляева. – 2017. – С. 281-283.

2 **Кизин, М. М.** Русская школа пения в цифровом перформансе // Интернаука: научный журнал. № 1 (1). Часть 1. – М. : Изд. «Интернаука», 2016. – С. 31-32.

3 **Баймульдина, Ж.** Как овладеть голосом // Краткое пособие по воспитанию профессионального певческого голоса. Алма-Ата : «Өнер», 1990.

РУХАНИ ДАМУ ҚАЗАҚ САЛТ- ДӘСТҮРІНІҢ ҚАЙТА ЖАҒЫРУЫН НЕГІЗІ

КОМАРОВА А. К.
ғылыми жетекші, «Жезқазған Бизнес және көлік колледжі» ЖМ, Жезқазған қ.
САПАРОВ С. К.
қазақ тілі мен әдебиет пәнінің магистрі, студент

*Өмір сүру үшін өзгере білу керек.
Оған көнбегендер тарихтың шаңына
көміліп қала береді.*

Н. Ә. Назарбаев

Бүгінгі Қазақстан ұлттық жандану кезеңін бастан кешіруде. Ұлттық-мәдени жандану үрдісі мәдени парадигманың ауысуын білдіреді. Бұрынғы концепцияларды қайта қарау, ұмытылған немесе тиым салынған атаулардың қайта келуі – қазіргі Қазақстанның мәдени өміріне тән ерекшеліктер. Тәуелсіздіктің онжылдығында жаңа қазақ тарихын жасаудың бастамасы қолға алынды. Алайда, «сөз еркіндігі» қазақ тарихшылары үшін ауыр сынақ болды. Алғаш рет, соңғы жүзжылдықта материалдық жағдайы мен ынтасы бар әрбір адамның жазуға да, баспаға шығаруға да мүмкіндігі болды. Бұл жағдайда, бізге көптеген әртүрлі деңгейдегі және әртүрлі сападағы тарихи шығармалар ағымы келіп түсуде. Бұл тарихиграфияның анализі мен сыны жеке мәселе. Бұл жерде айта кететін жайт, кәсіпқой және кәсіпқой емес жазушылардың қаламынан шыққан тарихи шығармалар бүкілхалықтың өзінің тарихына деген қызығушылығының дәлелі болып табылады. Бүгінгі күнде қазақ халқы өзінің бай, қанықты, қуаныш пен қайғыға толы тарихты [6] аса қызығушылықпен оқуда. Ұлттық жанданудың үрдісі мемлекет және халық үшін де бейнетті болып табылады. Бұл үрдіс өзінің ұлттық және тұрмыстық салт-дәстүрлерін мұқият зерттеуді талап етеді. Ескі салт-дәстүрлерді бүгінгі таң мен болашақтың талаптарына сай жандандыру қажет. Сол кезде ол «салмақ» емес, мемлекеттің ілгерілеуге деген қозғалтқышы болып табылады. Салт-дәстүрімізді жаңарту өткенімізді естен шығармауға, бүгінгімізді жақсартуға және болашаққа жоспар құруға мүмкіндік береді. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық-өнеге тәжірибесін құраған. Бұл талаптар мен ережелерді халық бұлжытпай орындаумен бірге оны құрметтеген, сақтамаған адамдарды сол заң негізінде жазалап та

отырған. Өткен заманда қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас зан рөлін атқарды. Мысалы, той, наурыз көже, қыз ұзату, қонағасы, шашу, ерулік ата салты болып саналады. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік, халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Салт-дәстүр байлығы – мәдениеттің байлығы. Мысалы, ата-ананы, үлкенді құрметтеу, байғазы, көрімдік, сүйінші, көде сұрау, сәлем беру, ат тергеу, құрдастық қалжың, т.б. салт-дәстүрге жатады [2]. Салт-дәстүрлер үш топқа бөлінеді. Олар: діни әдет-ғұрыптар, отбасылық той-жиындар, маусымдық-халықтық мерекелер. Қазақ халқында бұрыннан салт-дәстүр ретінде қалыптасқан, қазір бірі жаңғырып, бірі қолданыстан қалған маусымдық төрт тойы; Наурыз, Қызмұрындық, Сабан, Соғым басы бар. Осындай салт-дәстүрлерімізді қайта жаңғырту жастар бойына сіңіру бүгінгі таңдағы үлкен ауқымды іске айналып отыр. Қазақстанның үшінші жаңғыруы кезеңі басталған тұста рухани жаңғыру жастар бойынан патриоттық ұлттық сезім ояту. Ұлттық рухани даму салт-дәстүрімізді жаңғырту бүгінгі ғана іс емес бүгінге дейін атқарылған ауқымды істердің жемісі. Атап айтсақ, 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттеген қазақ елі жаңа дамуға бет алды. Бәсекелік қабілет Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкіндігі. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына

даярлаудың қамы болып саналып отыр. Мысал ретінде, мұның барлығын жас әрі дамып келе жатқан тәуелсіз Қазақстан мемлекетінен көруге болады. Ұлттық қайта жандану үрдісі тек қана қазақ тарихына деген қызығушылық негізінде жүзеге асырылуда емес, сонымен қоса өзіндік салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жаңғыртумен байланысты. Қазақ салт-дәстүрінің қайта жаңғыруы бүгінгі таңда Қазақстанда тарихи жалғастықтың қайта қалыптасуы ретінде қабылданады. Қазақ халқы үшін бұл өте қиын және күрделі мәселе, себебі жоғалған салт-дәстүрді қайта қалпына келтіру туралы мәселенің көтерілуінде болып отыр. Қазіргі қазақтар – бұрынғы малшы-көшпенді халық емес. Сондай-ақ, жиырмасыншы ғасыр бойы саналы түрде салт-дәстүрді жою және қудалау жүзеге асырылып келді. Жетпіс жылға созылған кеңестік кезеңде Қазақстанда салт-дәстүрмен «өткеннің қалдығы» ретінде күресті. Алайда, сол уақытта да, бүгінгі таңда да қазақтар бұрынғы өмір салтының қалдығын қажырлықпен талмай күресіп сақтап келеді. Бұл жерде туыстық қатынасқа ерекше мән беріледі. Ру, руға бөліну – қазақ халқының идеологиясы. Бұл бірегей құбылыс ежелгі заманда шыққан, дегенмен, руға бөліну бүгінгі заманда қолданылады. Бұл «қиын мәселе» барлық басқа халықтық мәдени институттардың аясында әртүрлі әлеуметтік және саяси жағдайларға бейімделуде [4, б. 9]. Жалпақ бірлестіктердің жауластық пен «жүзге бөлінуді» жоюына қарамастан, қазақ халқының рулық санасы ғасырлар бойы сақталып келеді. Ол ұзақ уақыт бойы қазақ зияткерлерінің арасында бір мағыналы бағаға ие бола алмады. Біреулері оны ұлттық бірлікке деген қауіп деп түсінді, екінші біреулері «жеті атаны» білу ұлттық мәдениеттің құбылысы деп қарастырды. Барлық болжамдарға ел Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында нүкте қойды, ол қазіргі Қазақстанның мәдени өмірінде рулық сананың мәні мен рөлінің аса маңызды екенін баса айтты. «Жеті ата» принципі барлық халықтың рухани бірлігінің құралы іспетті. Осы принцип қарапайым болғанымен, отбасы-туыстық махаббаттың негізіндегі этникалық тұтастықты анықтайтын күшті ядро болып табылады. Қазақ халқы этномәдени қауымдастық ретінде өздерінің этноұжымдық зердесінің арқасында сақталды [5, б. 47]. Бүгінгі Қазақстан ұлттық жандану кезеңін бастан кешіруде. Ұлттық-мәдени жандану үрдісі мәдени парадигманың ауысуын білдіреді. Бұрынғы концепцияларды қайта қарау, ұмытылған немесе тиым салынған атаулардың қайта келуі – қазіргі Қазақстанның мәдени өміріне тән ерекшеліктер. Тәуелсіздіктің онжылдығында жаңа қазақ тарихын жасаудың

бастамасы қолға алынды. Алайда, «сөз еркіндігі» қазақ тарихшылары үшін ауыр сынақ болды. Алғаш рет, соңғы жүзжылдықта материалдық жағдайы мен ынтасы бар әрбір адамның жазуға да, баспаға шығаруға да мүмкіндігі болды. Бұл жағдайда, бізге көптеген әртүрлі деңгейдегі және әртүрлі сападағы тарихи шығармалар ағымы келіп түсуде. Бұл тарихиграфияның анализі мен сыны жеке мәселе. Бұл жерде айта кететін жайт, кәсіпқой және кәсіпқой емес жазушылардың қаламынан шыққан тарихи шығармалар бүкілхалықтың өзінің тарихына деген қызығушылығының дәлелі болып табылады. Бүгінгі күнде қазақ халқы өзінің бай, қанықты, қуаныш пен қайғыға толы тарихты [6] аса қызығушылықпен оқуда. Ұлттық жанданудың үрдісі мемлекет және халық үшін де бейнетті болып табылады. Бұл үрдіс өзінің ұлттық және тұрмыстық салт-дәстүрлерін мұқият зерттеуді талап етеді. Ескі салт-дәстүрлерді бүгінгі таң мен болашақтың талаптарына сай жандандыру қажет. Сол кезде ол «салмақ» емес, мемлекеттің ілгерілеуге деген қозғалтқышы болып табылады. Салт-дәстүрімізді жаңарту өткенімізді естен шығармауға, бүгінгімізді жақсартуға және болашаққа жоспар құруға мүмкіндік береді. Елбасы Н. Ә. Назарбаев өз мақаласында прагматизм мәселесін өз етті. Прагматизм өзіне түсінік берер болсақ, прагматизм – өзінің ұлттық және жеке байлығынды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағынды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен керендікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінезқұлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады. Өкінішке қарай, тарихта тұтас ұлттардың ешқашан орындалмайтын елес идеологияларға шырмалып, ақыры су түбіне кеткені туралы мысалдар аз емес. Өткен ғасырдың басты үш идеологиясы – коммунизм, фашизм және либерализм біздің көз алдымызда күйреді. Бүгінде радикалды идеологиялар ғасыры келмесе кетті. Енді айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар керек. Адамның да, тұтас ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың көгіне темірқазық бола

алады. Ұлттық бірегейлікті сақтау Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін? Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыруда болып отыр. Алайда, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өмір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді. Біз қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес. Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады. Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді. Еліміздің болашағы, тәуелсіз мемлекеттің ұлттық болмысын сақтай алатын ұрпақты тәрбиелеу бүгінгі күннің негізгі мақсаты. Ал ол үшін болашақ ұрпақтың тұлғалық болмысын қалыптастырып, оның рухани – мәдениетін дамыту басты мәселе. Қазақта «Баланды өз тәрбиенмен тәрбиелеме, ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген дана сөз бар. Сондықтан жеткіншек ұрпақтың өз халқының рухани қазынасымен оның ұлттық тәрбиесімен әдет-ғұрып, салт-дәстүрмен тереңірек танысу қажеттігі бірініші орынға қойылып отыр. Өйткені өз халқының, әрі бүкіл адамзаттың өткенін білу, рухани мұраларымен сусындау адамның жеке тұлғалық болмысын қалыптастырып, оны рухани тұрғыдан кемелдендіретін бірден-бір қажетті көрсеткіш болып табылады. Бүгінгі күні қазақ халқының ұлттық мәдениетін қайта өркендету жағдайында жас ұрпақты ұлттық дәстүрмен тәрбиелеудің қажеттілігі туды. Өйткені халықтық салт-дәстүрдің ішінде бүкіл халықтың мінез-құлқы, болмысы, дүниетанымы, мәдениеті, тілі мен діні, өмір сүру жолы, психологиясы топтасып жатыр. Бұл

құндылықтар қазіргі қоғамның күрделі өзгерісі кезеңінде жас ұрпақты әлемдік деңгейде оқытып, біліммен қамтамасыз ете отырып, тәрбиесін ұлттық етуде ерекше тәрбие құралы болып саналмақ. Ұлттық тәрбие тек ұлттың салт-дәстүрі арқылы ғана берілмек. Бұл орайда еліміздің көптеген педагог ғалымдары құнды еңбектер жазып, оны іс-жүзіне асыруды мақсат етіп келеді. Қазіргі күні мектепте оқу-тәрбие процесінде салт-дәстүрді пайдаланудың маңызы ең алдымен оның халықтың тәрбие саласындағы тәжірибесімен амал жолдарымен, педагогикалық мүмкіндіктерімен етене таныстыратындығында, екіншіден жеке тұлға бойында қасиеттер жауапкершілік, инабаттылық, белсенділік, іскерлік сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Қазақ халқының сан ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесі, танымдық мұрасы, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ауыз әдебиеті, ұлттық ойындары – ерекше тәрбиелік мәні бар баға жетпес асыл қазына. Әр халықтың өз ерекшелігі бар. Сондай ерекшеліктің бірі – салт-дәстүрлер. Халқымыз ежелден өз ұрпағын адамгершілікке, инабаттылыққа, ізгілікке, имандылыққа тәрбиелеуді мақсат тұтқан. Сондықтан олар көшіп қонған кезден – ақ ұрпақ қамын жеп, оның болашағына жеткілікті мән берген. Сонау «Жеті Жарғыдан» бастап салт-дәстүріміз бұған дейінгі талай ұрпақтың теңдесі жоқ, тәрбиелік маңызы зор адамгершілік кодексі болды. Олай болса, жас ұрпақты салт дәстүрлер негізінде тәрбиелеу өзекті мәселелердің біріне саналады. Ұлтымыздың асыл қазынасы салт дәстүрлерімізді балаларға насихаттау арқылы адамгершілік асыл қасиеттерді бала бойына сіңірудің түрлі әдіс-тәсілдерін қолданудың жолдарын қарастыру басты мақсат болып саналады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәлім-тәрбиенің белгілі жүйесін жас буын жадына біртіндеп сіңіріп отыратын арнаулы жолдар, тиімді тәсілдер болған. Олардың қай-қайсысының да педагогикалық мүмкіндіктері жоғары, өзіне тән мазмұны, ерекшеліктері бар. Адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі қайырымдылық пен қайырымсыздық, жақсылық пен жамандықты бір-біріне қарсы сипаттайды. Бұларды ажырата білуге үйрету үлкен ізденісті, түрлі тәсілдерді қолдануды қажет етеді. Ендеше еліміз тәуелсіздікке қолы жеткен қазіргі кезде білім беру жүйесіндегі негізгі міндет-ұлтымыздың таным құндылықтарын бойына сіңіріп, салт-дәстүр, әдет-ғұрып мәйегін ұрпақ санасына егу арқылы тәләм-тәрбие беру. Ұстаз қолында адам тағдыры, болашақ ел тағдыры тұрады. Заман талабына сай тәрбие беру-мұғалімнің басты міндеті. Қай заманда, қандай қоғамда болсын алдымызда тұрған зор міндеттердің бірі – болашақ ұрпақ тәрбиелеу. Жан-жақты жетілген, ақыл парасаты

мен мәдениеті мол, саналы ұрпақ тәрбиелеуде әр халықтың салт-дәстүрі, ел дамуындағы бағалы байлықтың нәрін біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Салт-дәстүрді санасына сіңірген әр бала ертеңгі қоғамымыздың саналы азамат болуының жемісі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Пірәлиев, С.** Ұлттық тәрбие және жаһандану // «Егемен Қазақстан».
- 2 **Мырзахан, А.** Ел болудың жолы – ұлттық тәрбие // «Ана тілі», 20 қазан, 2011.
- 3 **Есенбай, Д.** «Өскелең ұрпаққа-ұлттық тәрбие»
- 4 **Назарбаев, Н. Ә.** Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. – «Егемен Қазақстан» газеті. – 2017, 12 сәуір.
- 5 **Назарбаев, Н. Ә.** «Тарих толқынында» атты кітабы.

НАУЧНО-ПОИСКОВЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ КОММУНИКАЦИИ В СФЕРЕ ИСКУССТВА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

МЕРГАЛИЕВ Д. М.
к.иск., ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар
АБДАЛИМОВА Ж. С.
магистр, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

На сегодня сфера искусства и культуры не является статичной, она непрерывно развивается, а само существование искусства немислимо без системы художественного образования как базы подготовки специалистов по творческим специальностям, являющихся её непосредственными носителями. При этом, в ходе развития современного национального искусства Казахстана и системы художественного образования, связанных с трансформацией их инфраструктуры и демонстрацией внутреннего стремления к обновлению как ключевого принципа коммуникативных преобразований, возникли смежные противоречия:

– реальный отрыв «классического» образования от текущего художественного процесса в сфере искусства;

– существующая инерция опыта советского времени в сравнении с современными требованиями, предъявляемыми к специалистам новой формации, когда кардинально должен измениться профессиональный облик каждого будущего деятеля искусства, культуры и художественного образования в сторону активного проявления научных и поисковых культурных коммуникаций.

Быть качественно высокообразованным специалистом на сегодня это быть готовым к серьёзному переосмыслению в профессии и происходящим переменам, обладать открытостью, интересом и восприимчивостью к достижениям и культурному наследию в области искусства и художественного образования, в том числе, бережным отношением к родному краю, традициям, обычаям, обладать способностями к творческой самореализации. А для проявления высокой профессиональной конкурентоспособности, столь необходимой в современных условиях, важно обладать знаниями, умениями и навыками к творческой и научно-поисковой культурной коммуникации как залогом успешной адаптации в профессии и в избранной области искусства, культуры и художественного образования.

Культура, искусство, система художественного образования независимого Казахстана – явление исторически молодое. Вопрос о коммуникативном научно-поисковом функционировании специалистов еще никогда не поднимался отдельно в области отечественного искусствоведения или сфере художественного образования. Такая постановка проблемы является своевременной и соответствует новейшим тенденциям в смежных научных областях (истории, литературе, философии и др.), отражает реалии и потребности современной гуманитарной науки в Казахстане и за рубежом.

Необходимость создания нового подхода в изучении национального искусства в условиях новейшей истории независимого Казахстана и отсутствие научных изысканий по этой теме актуализирует тематику и новизну данного научного проекта, в том числе, вопросы подготовки специалиста с вышеописанной характеристикой практически нигде не регламентированы и требуют тщательного изучения, особенно на материале казахского этнокультурного наследия с использованием краеведческих медиакультурных источников, что вызывает современный социальный спрос и будет являться предметом исследования в данном научном проекте.

Научные коммуникации в широком смысле – это все виды взаимодействия и взаимосвязи между учеными и иными участниками

научной деятельности. Специфика этих коммуникаций в том, что они почти на 100 % информационные, и в некоторых случаях происходит обмен материальными ценностями (например, оборудованием, предметами и т.п.) с сохранением профессионального характера общения.

Поисковые культурные коммуникации это постоянно действующий механизм поддержания достигнутого научно-культурного уровня и дальнейшего развития культуры и искусства, благодаря чему вклады исследователей преумножаются и сливаются воедино, многократно дублируются (копируются) духовно-культурным сообществом, в результате чего сфера культуры, искусства и художественного образования хорошо сохраняется и совершенствуется совместными усилиями специалистов.

Коммуникация – это важнейший универсальный процесс, на основании которого осуществляется формирование и развитие социальных и культурных явлений. В результате коммуникации между людьми образуются те или иные сообщества, а каждое сообщество на основании коммуникации между его членами формирует собственную культуру. «Коммуникация определяет формирование культуры... поскольку культура вводится и передается посредством коммуникации» [1, 2, 3].

Очевидно, что роль коммуникации в современном обществе неуклонно возрастает. Информационно-коммуникативная среда претерпела значительные изменения в последние десятилетия, затронув, в том числе сферу искусства, культуры и художественного образования, но в первую очередь, сферу науки. Связано это с развитием новых информационно-коммуникативных средств, в первую очередь, Интернета. Буквально на наших глазах рождается новая коммуникативная реальность и новый тип коммуникации – мир электронного общения, для которого характерны виртуальность, интерактивность, глобальность, креативность, анонимность и мозаичность.

Как замечает В. М. Межуев: «Глобализация не может обеспечить всем людям на земле одинаковый уровень жизни, но она может облегчить им путь к его достижению, предоставляя каждому равный и свободный доступ ко всему объему существующей информации» [4]. Н. Луман также указывает на то, что через усовершенствование средств коммуникации «достигается неизмеримое расширение дальности процесса коммуникации» [1, 221], как в сфере культуры, так и в сфере художественного образования.

В поле российского исследования Т. А. Дуденковой находится феномен формальной и неформальной коммуникации в сфере науки. Автором отмечается, что в современном обществе и его культуре наблюдается, с одной стороны, усиление роли формального начала в коммуникации, а с другой – признание важности и ценности неформального, что в целом отражает процесс непрерывного расширения коммуникации: сети коммуникации разрастаются, их доступность увеличивается, количество коммуникантов растёт, скорость обмена информацией многократно возрастает – таковы реалии нашего времени [6]. Данный факт важен для предмета нашего научного проекта.

Феномен коммуникации целенаправленно исследуется с начала XX века, в это же время получает широкое распространение и сам термин «коммуникация». Однако первые шаги по пути осмысления феномена человеческой коммуникации были сделаны ещё в античности, что связано с развитием риторики. В трудах Платона, Аристотеля, Цицерона был дан теоретический задел, ставший основой дальнейших исследований в области коммуникации в средние века и Новое время.

Философский анализ феномена социальной коммуникации осуществлялся в рамках различных школ и направлений: экзистенциализма (К. Ясперс), герменевтики (Ф. Шлейермахер, М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер), персонализма (Э. Мунье), диалогической философии (М. Бубер, М. М. Бахтин), семиотики (Ч. Пирс, Ч. Моррис, Ю. М. Лотман), лингвистической философии (Дж. Мур, Л. Витгенштейн, Дж. Остин), социального конструктивизма (А. Щютц, П. Бергер) [7, 8, 9].

В научный оборот понятие «коммуникация» ввёл в 20-е гг. прошлого века американский социолог Ч. Кули в работе «Социальный процесс» [7].

Представители герменевтического направления внесли большой вклад в осмысление феномена коммуникации: Ф. Шлейермахер, последовательно изучавший проблему общения, М. Хайдеггер, сделавший предметом герменевтического анализа язык, Г.-Г. Гадамер, трудами которого герменевтика стала учением о человеческом бытии и коммуникации.

В философии персонализма коммуникация предстает как общение, основанное на дискуссии и взаимопонимании, и является способом существования личности, которая не может существовать

иначе как в других и через других. Если же общение нарушается или прерывается, то человек теряет самого себя.

По мнению представителей диалогической философии, личность конституируется и проявляется только через отношения с другими личностями, через общение с ними, через диалог. Так, по Буберу, диалогика – это «бытие человека с человеком».

Теории социального конструктивизма, проистекающие от феноменологической социологии А. Щютца, исходят из того, что для индивидов опыт реальности – это непрерывный процесс социального конструирования, который предполагает активный обмен информацией, знаниями, т.е. связан с процессами коммуникации.

На коммуникационные процессы в сфере науки обратили внимание еще Ф. Бэкон, который указал на то, что социальное окружение влияет на структуру рационального знания, и Г. Лейбниц, который неоднократно отмечал ценность общения между учёными и предложил проект создания универсального языка для научной коммуникации. Осознание того факта, что субъект науки, будь то отдельный учёный или научное сообщество, влияет на познавательную деятельность, привели в результате к пониманию необходимости исследовать коммуникативные процессы.

Эгнометодология исходит из того, что все формы социальной коммуникации сводятся к речевой коммуникации, к повседневной речи. Коммуникация между людьми содержит более существенную информацию, чем та, что выражена вербально, поскольку существуют неявные фоновые значения коммуникации, подразумевающие смыслы молчаливых действий, принимаемые участниками коммуникаций. Сама же коммуникация рассматривается как поток неповторимых уникальных ситуаций.

В 60-70 гг. XX в. активно проявляется интерес к проблемам научной коммуникации как у зарубежных (У. Гарвей, Р. Долби, Д. Крейн, Н. Маллинз, Г. Мен-зел, Д. Прайс и др.), так и у отечественных (Р. С. Гиляревский, Г. М. Добров, С. Е. Злочевский, Е. З. Мирская, Э. М. Мирский, А. И. Михайлов, В. Н. Садовский, А. И. Чёрный, А. Д. Урсул и др.) учёных в рамках науковедения, социологии и философии науки.

Современные философия и социология науки, науковедение исследуют коммуникационные процессы в науке преимущественно в двух аспектах: информационном и социально-организационном. В первом случае коммуникация рассматривается как система движения

научной информации, а во втором – как средство интеграции учёных в научное сообщество и его стратификации.

Социально-организационные аспекты коммуникации в науке рассматриваются в работах Д. Блура, Б. Гриффита, Д. Крейн, Д. Прайса, Р. Уитли, а также Г. М. Андреевой, Н. Г. Баранец, Г. М. Доброва, С. Р. Микулинского, В. И. Оноприенко, М. Г. Ярошевского, Н. Яхиела и др.

Информационные аспекты научной коммуникации исследовались У. Гарвеем, Р. Долби, Н. Маллинзом, Д. Прайсом; Г. Г. Дюментомом, С. Е. Злочевским, Е. З. Мирской, Э. М. Мирским, А. И. Михайловым, А. П. Огурцовым, М. К. Петровым, Л. В. Шарахиной, А. Д. Урсолом и др.

Что касается проблемы понятия «межкультурная коммуникация», впервые он был использован в книге «Культура как коммуникация» («Culture as Communication», Trager, Hall), написанной в 1954 году американскими учеными-культурологами Эдуардом Холлом и Джорджем Трэгером. В ней были определены основные проблемы взаимоотношения между различными культурами, и дисциплина «Межкультурная Коммуникация» была выделена в отдельное научное направление. В своем следующем труде «Немой Язык», вышедшем в 1959 году (The Silent Language, 1959) Эдвард Холл развил идею о корреляции культуры и общения и обосновал взаимосвязь различных культур, а, следовательно, и возможность их сравнения. В этой книге, ставшей бестселлером, Холл рассмотрел коммуникацию культур на примере обучения иностранных языков, проводя параллели между лингвистической дидактической составляющей и познанием культур разных народов. В результате своего исследования Холл пришел к выводу о возможности, необходимости и крайней насущности познания культур различных народов путем познания их языка. Таким образом, Холл первым обосновал необходимость изучения культуры и предложил выделить это изучение в отдельную образовательную дисциплину.

Сегодня работы Эдварда Холла считаются базовыми, основополагающими и концептуальными в вопросах восприятия культуры как определяющей составляющей поведенческого фактора различных индивидуумов. Они признаны во всем мире и нашли своих последователей как в США, так и в Европе. Но долгое время концепция культурной коммуникации не признавались ученым миром, так как ее воспринимали слишком узкой и ориентированной на предопределенность

В 1961 году последователи учения Холла культуролого-антропологи Флоренс Клакхон и Фред Строббек (Kluckhohn F. R., Strobeck F. L.) развили концепцию культурной коммуникации в аспекте ценностных ориентаций, а этнолингвисты Джон Хампертц и Делл Хаймс (Gumperz, Hymes, 1972; Gumperz) дополнили учение Эдварда Холла исследованиями в области взаимосвязи культуры и языка.

Начало семидесятых годов прошлого столетия ознаменовалось бурным развитием коммуникационной науки в Соединенных Штатах и обогатило учение Холла новыми теоретическими обоснованиями психологической составляющей межкультурной коммуникации. Эти исследования изложены в трудах Вильяма Гудикунста (Gudykunst, 1983, 1985).

Развитие научного направления, связанного с развитием коммуникационной науки обусловлено объективными общественными процессами, происходящими в мире, назревшими в обществе тенденциями и новой геополитической ситуацией. Глобализация и универсализация экономической, образовательной, туристической, культурной и других сфер жизнедеятельности обнажили проблемы, связанные с недопониманием, игнорированием актуальности, ошибками в общении и недооценки влияния культурной коммуникации на ситуацию в мире.

Если сформулировать в краткой форме, то предмет исследований культурной коммуникации можно определить, как процесс взаимодействия индивидуумов или социальных групп различных культур (Roth, Roth, 2001, коммуникация, детерминированная культурной вариативностью).

Современных российских и казахстанских исследований, разрабатывающих проблемы коммуникации в науке и культуре немного. Среди них работы С. Е. Злочевского, Е. З. Мирской, Э. М. Мирского, А. И. Михайлова, А. И. Чёрного, Р. С. Гиляревского, Г. Г. Дюментона. В связи с этим интерес представляют диссертационные исследования последних лет, посвященные проблемам научной коммуникации Т. А. Дуденковой, С. В. Филиппова, Л. В. Шарахиной. Что касается казахстанских исследователей Л. Исмагиловой, А. М. Алдашевой, Н. С. Касымбековой, А. Т. Темирбековой, Н. В. Керимбековой, С. Г. Тер-Минасовой и др., то ими в основном рассматриваются вопросы взаимодействия культуры и изучения иностранных языков в свете всемирной глобализации и широкого взаимодействия стран в растущей тенденции к межкультурному общению и образованию.

В свете всемирной глобализации, широкого взаимодействия стран и растущей тенденции к межкультурному общению и образованию в последнее время вопросы взаимосвязи культуры и языка стали предметом пристального внимания многих казахстанских, российских и других зарубежных ученых. Так, например, такие лингвисты, как Ахметжанова З. К., Кишибеков Д., Сейдимбек А. рассматривали коммуникативное поведение казахов и особенности их национального характера. Аспекты невербального общения людей были представлены в сравнительном анализе такими исследователями, как Оналбаева А., Алимжанова Г. и др. Русские лингвисты Березуцкая Ю. П., Стернин И. А., Прохоров Ю. Е., Карасик В. И., и др. также исследовали вопросы коммуникативного поведения и тактики. В иностранной лингвистике проблемы культурного аспекта коммуникативного поведения и культурного тождества рассматривались Friedman G. W., Hall E., McGrew T. и другими.

Соответственно, в ракурсе разработки теоретических основ и методики развития современных научно-поисковых культурных коммуникаций в сфере искусства и культуры и использования в сфере художественного образования как фактора открытости национальной культуры, научных исследований практически отсутствуют.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Луман, Н.** Социальные системы. Очерк общей теории. Перевод с немецкого И. Д. Газиева. Под редакцией Н. А. Головина. – СПб. : Наука, 2007. – С. 219.

2 **Кастельс, М.** Культура реальной виртуальности: интеграция электронных средств коммуникации, конец массовой аудитории и возникновение интерактивных сетей // Информационное общество: экономика, власть, культура: хрестоматия: В 2 т. / Сост. В. И. Игнатъев, Е. А. Салихова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2004. – Т. 2. – С. 138.

3 **Федоров, А. А.** Введение в теорию и историю культуры: словарь / А. А. Федоров. – М. : Флинта : МПСИ, 2005. – С. 146.

4 **Межуев, В.М.** Очерки по философии культуры. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – С. 370.

5 **Дмитриев, А. В., Макарова, И. В.** Неформальная коммуникация: Очерки теории и практики. - М. : Современная гуманитарная академия, 2003.

6 **Дуденкова, Т. А.** Формальное и неформальное в научной коммуникации: культур-философский аспект : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / Нижний Новгород, 2011. – 188 с.

7 Социальная самость / Кули Ч. – Москва : Директ-Медиа, 2007.

ЗНАЧЕНИЕ ДИКЦИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РАБОТЕ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

НЕГМАНОВА У.К-К.

доцент, Мәдениет қайраткері, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ТЛЕГЕНОВ Е. Н.

ст. преподаватель, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Хорошая дикция, четкое произношение звуков и приятный тембр голоса являются залогом успеха во многих сферах современной жизни. Уникальные речевые данные очень редко даются человеку от природы. Однако этому искусству можно научиться в любом возрасте, если регулярно выполнять упражнения для улучшения дикции. Когда вы устраните дефекты речи, вы перестанете переживать из-за публичных выступлений и будете более свободно общаться в неформальной обстановке. Возможно, после этого пойдет вверх и ваша карьера. Помните, что на любом месте и в любой профессии выделяют людей, которые умеют излагать свои мысли в красивой и лаконичной форме.

Известные мастера художественного слова говорят, что дикция во многом определяет профессиональное соответствие артиста или учителя музыки, а недостатки в дикции мешают, или не дают возможности быть артистом. Эти требования справедливы и для преподавателя и для оратора. При овладении азами красноречия недостатки в дикции ликвидируются. Ведь дикция – это степень выраженности в произнесении слов и слогов, это манера произношения звуков, а манеры, как известно, можно и нужно совершенствовать.

Однако, сами по себе дефекты произношения не так вредны, как нежелательный эффект, вызываемый искажением звуков. Четкая дикция облегчает восприятие языка аудиторией или детьми в школе, а неясное, расплывчатое произношение мешает пониманию слов; плохое произнесение иногда просто лишает фразы смысла. Сильные искажения звуков – резкое «г», свистящее «с», шепелявое

«ш» – отвлекают внимание слушателей, заставляют их прислушиваться к дефектам звучания, прерывают ход мысли.

Дикция в переводе от латинского *dictio* означает произношение, то есть четкое произнесение звуков в соответствии с фонетическими нормами языка. Выразительность дикции играет важную роль в мастерстве актера, певца, выступающего и преподавателя.

Уникальные речевые способности – очень редкий подарок человеку от природы. Однако искусству слова можно научиться в любом возрасте, но только если выполнять регулярно упражнения для улучшения своей дикции.

Четкая артикуляция звуков зависит от степени тренированности активных органов речи – губ, языка. Поэтому отработка четкой дикции всегда начинается с мышечных тренировок – артикуляционной гимнастики.

После выработки четкости действий активных органов речи с помощью артикуляционной гимнастики необходимо перейти к формированию правильных навыков произнесения отдельных гласных и согласных звуков языка. Необходимо помнить, что при произношении гласных надо обращать внимание на правильную позицию и фокусировать звук на кончиках прикрытых губ. Артикуляция гласных должна быть четкой, но не размашистой – движения небольшие по амплитуде, губы собраны.

Хорошая дикция необходима всем и всегда, при устройстве на работу и в общении с друзьями, но особенно много хорошая дикция значит для оратора, лектора, учителя, певца и актёра. Что же нужно сделать, над чем поработать, что бы наша дикция отвечала нужным требованиям?

Существуют множество обязательных упражнений, которые студенты отрабатывают в течение года.

Для начала – разминка.

Берете в зубы карандаш и произносите какую-либо фразу, слов на 10-15, крепко сжимая карандаш зубами. Потом вынимаете карандаш и произносите ту же самую фразу.

Почувствуйте разницу! Челюсть, язык, губы, дорвавшись до свободы, начинают работать не шалаяй-валяй, как обычно, а очень точно и аккуратно!

Потом работаете с новой фразой. Чтобы не думать над текстом, можно взять для упражнения любое стихотворение.

Двух-трех минут такой разминки достаточно, чтобы настроить себя на четкую артикуляцию. Как размялись, переходим к основной части!

Отчетливая артикуляция (Правильное и четкое произношение звуков). Именно благодаря четкой артикуляции речь оратора разборчива и его собеседники легко понимают то, что он хочет донести. Нарушение этого показателя дикции может возникнуть из-за физиологических особенностей человека. Улучшить четкость произношения звуков можно с помощью тренировок языка и мышц губ.

Правильная артикуляция (Согласованное движение мышц артикуляционного аппарата). Негативно влияют на артикуляцию нарушения прикуса, уздечки и т.п. При таких физиологических отклонениях может появиться картавость, гнусавость.

Тембр. Зачастую на манеру произношения влияет темперамент человека. Оратор может склоняться к монотонности или ускорять свою речь. Часто именно торопливость встречается у людей с плохой дикцией. Но, как показывает практика, практически любой человек может «победить» эту проблему.

Интонация. Что касается интонации, то она формируется прежде всего из умения отчетливо произносить гласные звуки и ударения. Поставить интонацию можно с помощью некоторых дыхательных упражнений и чтения вслух. Улучшить интонацию это очень трудная и кропотливая работа.

Вы совершаете большую ошибку, если думаете, что люди воспринимают только информацию, которая заложена в вашей речи. На самом деле внимание слушателя захватывает интонация, с которой говорит оратор. Учитесь произносить фразы выразительно, повышая и понижая голос. Только тогда, когда вы будете делать акценты и выдерживать паузы, собеседник оценит в полной мере ваши высказывания.

Каждый логопед скажет вам, что одним из лучших упражнений для хорошей дикции является чтение вслух.

При использовании этого приема не стоит забывать и о том, что чтение имеет и другие полезные качества. Приятным является то, что этот прием также увеличивает словарный запас, развивает память и улучшает воображение.

Многие люди любят читать, но при этом их дикция оставляет желать лучшего.

Именно поэтому, читать нужно вслух. Стараться внятно и с выражением произносить написанные в книге слова и окрашивать свою речь в эмоциональные краски.

Регулярное чтение вслух поможет также избавиться и от косноязычия, оговорок, запинок и других негативных вещей в дикции.

Так как текст книг, особенно в классической литературе, сильно отличается от того, как мы разговариваем в повседневной жизни, поможет вам не только красиво выразиться, но и формировать свою речь согласно литературному языку.

Запись на диктофон. Эту методику можно совместить с чтением вслух.

Включите диктофон перед началом чтения вслух и запишите фрагмент любого текста, прочитанного вами. Затем нужно прослушать запись и отметить звуки, которые вы неправильно выговариваете. При последующем чтении книг вслух старайтесь уделять особое внимание проблемным звукам.

Почти каждый человек свой голос, записанный и воспроизведенный на аудиозаписи, захочет его улучшить. Используйте для контроля и отработки звучания своего голоса диктофон. Выбирайте отрезки из книг и читайте вслух, делая аудиозапись. Потом прослушайте. Скорее всего, сначала вам не понравится, как вы прочли отрывок, поэтому читайте и записывайте до тех пор, пока ваше произношение не покажется вам идеальным.

Скороговорки. Пожалуй, самым известным способом улучшить свою дикцию являются скороговорки. Повторяйте ежедневно эти ритмичные фразы. Особое внимание уделите произношению проблемных звуков. Если ваша дикция страдает от неправильно произнесенных шипящих или свистящих звуков, то решить эту проблему можно с помощью скороговорок.

Прочитайте скороговорку очень медленно, постарайтесь образно представить себе картину, о которой повествует стишок. После этого постарайтесь немного увеличить темп. Обязательно говорите вслух, но если вы начинаете сбиваться, то сразу же возвращайтесь к медленному проговариванию. Через какое-то время вы заметите, как непослушные звуки начнут произноситься легко и непринужденно.

Для тренировки звуков: р, л, м, н

- 1 Дробью по перепелам да по тетеревам.
- 2 У нас во дворе-подворье погода размокропогодилась.
- 3 Клара-кляра кралась к Ларе.
- 4 На дворе трава, на траве дрова: раз дрова, два дрова, три дрова.

5 Всех скороговорок не перескороговоришь, не перевыскороговоришь.

Для тренировки звуков: б, п, в, ф, г, к, д, т, х

- 1 Добыл бобыль бобов.
- 2 От топота копыт пыль по полю летит.
- 3 Колпак на колпаке, под колпаком колпак.
- 4 Водовоз вез воду из под водопровода.
- 5 Верзила Вавила весело ворочал вилы.

Для тренировки звуков: с, з, ш, ж, ч, щ, ц

- 1 У Сени и Сани в сенях сом с усами.
- 2 Осип охрип, Архип осип.
- 3 Не хочет косою косить, говорит, коса коса.
- 4 По семеро в сани уселись сами.
- 5 Свиристель свистит свирелью.

Также размять дикцию можно с помощью следующих упражнений:

Высунуть и спрятать – выдвигаем язык вперед как можно дальше, затем прячем его обратно. Двигаем языком вперед, а потом назад. Продолжительность упражнения – 2-4 минуты.

Укалывание щек языком – начинаем колоть по очереди свои щеки языком. Сначала колим левую щеку, потом правую. Продолжительность упражнения 3-5 минут.

«Чистка зубов» – вращаем язык во рту по кругу. Рот при этом должен быть закрыт. Делаем 15-20 вращений по часовой стрелке и наоборот.

Круговые движения – вытягиваем язык и крутим ним по кругу. Делаем 10-15 кругов по часовой стрелке, затем против часовой стрелки.

«Трубочка – улыбка» – вытягиваем губы вперед, через 3 секунды начинаете улыбаться как можно шире. Сначала губы вперед, затем назад. Делаем это упражнение минимум 3 минуты.

«Пузырь» – надуваем сначала одну щеку, затем другую. Продолжительность 2 минуты.

Поставленная дикция хорошо помогает:

Достигать понимания. Если вы не занимались развитием речи, высказываемую вами информацию будет сложнее воспринимать людям, которые видят вас в первый раз и не привыкли к особенностям вашего произношения.

Произвести впечатление. Встречают по одежке – это верно и в отношении речи. Улучшение дикции поможет, когда нужно

преподнести себя с наилучшей стороны. Пример – беседа с работодателем. Директор фирмы или предприятия охотнее примет на работу человека с четким произношением.

Привлечь внимание. Когда человек регулярно развивает свою речь, произношение и голос, тогда любая рассказанная история будет воспринята более охотно, чем с заметным дефектом речи

Когда вы устраните дефекты речи, вы перестанете переживать из-за публичных выступлений и будете более свободно общаться в неформальной обстановке. Возможно, после этого пойдет вверх и ваша карьера. Помните, что на любом месте и в любой профессии выделяют людей, которые умеют излагать свои мысли в красивой и лаконичной форме

Начните с самых простых упражнений и постепенно усложняйте их. Используйте каждую минуту свободного времени для тренировок. Только в этом случае вы сможете быстро достичь намеченных целей. Занимайтесь регулярно без больших перерывов. Записывайте небольшие выступления на диктофон или камеру. Просматривайте ролики, отмечайте положительные изменения и учитывайте моменты, над которыми вам предстоит работать в дальнейшем. Читайте литературу о том, как улучшить дикцию. Упражнения должны быть разнообразными, иначе вы быстро потеряете интерес и забросите занятия. Не пренебрегайте помощью специалистов и педагогов, которые могут предложить вам полезное упражнение, чтобы улучшить дикцию и устранить типичные для новичков ошибки. Если у вас есть возможность записаться на курсы актерского мастерства, то сделайте это немедленно. Занятия помогут вам раскрепостить речь, движения и жесты. Также вы научитесь выразительной декламации и перестанете страшиться публичных выступлений.

Многие недооценивают правильную осанку и дыхание во время общения с другими людьми. Но, без этого иметь правильную дикцию нельзя. Правильным вдохам и выдохам посвящены множество занятий при изучении постановки голоса или актерского дела. И если вы хотите разговаривать как Андрей Миронов или Василий Ливанов, то обязательно, несколько минут в день тренировкам дыхания.

Встаньте прямо, руки поставьте на пояс, а ноги на ширину плеч, сделайте медленный вдох через слегка приоткрытые губы, затем попробуйте также вдыхать воздух читая текст вслух. Затем еще больше усложните задачу: двигайтесь по комнате, делая вдох и говорите, при выдохе поднимайтесь и тяните букву «м-м-м».

Исходя из вышеизложенного, мы видим, какую немаловажную роль играет развитие дикции у будущих учителей музыки. У студентов обучающихся постановке голоса развитие дикции отличается тем, что построение звуков происходит намного сложнее, чем у ребенка. Как и в любой другой профессии умение четко передавать свои мысли, говорить красиво и в лаконичной форме является большим залогом успеха в преподавательской деятельности учителя в школе.

КУЛЬТУРА КАК МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ОБРАЗ ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

ПОПАНДОПУЛО М. П.

доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ДУКЕМБАЙ Н. С.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Проблема личности всегда находится в центре внимания исследований культуры, так как культура и личность неразрывно связаны.

С одной стороны, в культуре формируется определенный тип личности. Общее историческое прошлое, историческая память, мифология, религиозные доктрины, общепринятые ритуалы, особенности географического пространства, мнения и ощущения, предрассудки, семейные образцы, исторические традиции, идеалы и ценности, отношение к чужим ценностям – вот далеко не полный список тех факторов, которые влияют на формирование личности в культуре.

С другой стороны, личность воссоздает, изменяет, открывает новое в культуре. Без личности нет культуры, так как личность не только движущая сила и создатель культуры, но и главная цель ее становления.

Самореализация человека осуществляется в культуре, в том смысле, что сама культура протекает в истории.

Мир культуры во всем его разнообразии и богатстве творится человеком. Феномены эти – человек и культура – неразрывно взаимосвязаны. Как человек творит культуру, так и культура формирует человека, обуславливает цели и смысл его бытия, развивает его собственную сущность. Поэтому проблема «человек и культура» приобретает особую значимость.

Анализируя соотношение человека и культуры, следует отметить его многоаспектный характер.

Человек выступает как:

- своеобразный продукт культуры;
- потребитель культуры;
- производитель культуры;
- транслятор культуры.

Современное общество с помощью культуры стремится сформировать социальную личность, легко идущую на социальные контакты, готовую к сотрудничеству. Отсутствие таких эталонов ставит человека в положение культурной неопределенности, когда он не осваивает основных культурных норм общества.

Личность – это движущая сила и создатель культуры, а также главная цель ее становления.

При рассмотрении проблемы взаимодействия культуры и личности особый интерес представляет не только процесс выявления роли человека как творца культуры и роли культуры как творца человека, но и исследование качеств личности, которые формирует в ней культура – интеллекта, духовности, свободы, творческого потенциала. Культура в этих сферах ярче всего раскрывает содержание личности.

Регуляторами личностных устремлений и поступков личности являются культурные ценности. Следование ценностным образцам свидетельствует об определенной культурной устойчивости общества. Человек, обращаясь к культурным ценностям, обогащает духовный мир своей личности. Система ценностей, оказывающая влияние на формирование личности, регулирует желание и стремление человека, его поступки и действия, определяет принципы его социального выбора.

Таким образом, личность находится в центре культуры, на пересечении механизмов воспроизводства, хранения и обновления культурного мира. Сама личность как ценность, по сути, и обеспечивает общее духовное начало культуры. Являясь продуктом личности, культура в свою очередь гуманизирует социальную жизнь.

Культура позволяет человеку становится интеллектуально-духовной, нравственной, творческой личностью, формирует внутренний мир человека, раскрывает содержание его личности.

Культура сплачивает людей, интегрирует их, обеспечивает целостность сообщества. Культура, представляющая собой сложную знаковую систему, передает социальный опыт от поколения к поколению, от эпохи к эпохе. Кроме культуры, общество не

располагает иными механизмами сосредоточения всего богатства опыта, который был накоплен людьми. Поэтому не случайно культуру считают социальной памятью человечества.

Таким образом, система культуры не только сложна и многообразна, но и весьма подвижна. Она является живым процессом, живой судьбой народов, постоянно движется, развивается, видоизменяется. Культура – непреложная составляющая часть жизнедеятельности как общества в целом, так и его тесно взаимосвязанных субъектов: личностей, социальных общностей, социальных институтов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Каган, М. С. Введение в историю мировой культуры. Кн. 1-2. – СПб., 2003.
- 2 Культурология : История мировой культуры: Учеб. Пос. / Кнабе Г. С. и др. – М., 2003.
- 3 Массовая культура. М., 2005.
- 4 Проблемы культуры XX века. – СПб., СЗАГС, 2003.

2 Секция. Жұмат Тұрғынбайұлы Шанинның үлесі
2 Секция. Вклад Шанина Жумата Тургынбаевича

ЖҰМАТ ШАНИН ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЖҮСІП Қ. П.

ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
САРСЕКЕЕВА А. К.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Өнер жайлы еш мектептен оқымаған, көрмеген өнер қарлығаштарына көп уақытқа дейін Жұмат өзі мектеп, өзі ұстаз болып келді ғой. Оның тарихи еңбегі де осы тұрғыдан бааланса керек.

Қанабек Байсейітов
«Театрға келуім»

Халқымыздың ұлттық театр өнерінің туу, аяғын қаз басу, өсіп-өркендеу дәуірінің алғашқы кезеңіндегі жолдары Жұмат Шаниннің есімімен тығыз байланысты.

Жұмат Шанин – әрі актер, әрі театр сыншысы, әрі драматург.

Жұмат Шанин – театр өнерінің көгіне күн боп өрмелеп шыққан белгілі қоғам қайраткері. Есенгелді Жақыповтың сөзімен айтсақ, «жаңа қоғамның қолтумасы, мәдени өміріміздің арна басы болған өнер иелерінің бірі, тұңғыш режиссеріміз, драматург» [1, 369 б.].

Сылдырай аққан бұлақтың бастаудан басталатыны сияқты, қазақ театрының тарихы да Жұмат Шаниннен басталады.

Драматургия, театр – қазақ әдебиетінде жиырмасыншы ғасырдың басында әлеуметтік-қоғамдық факторлардың әсерінен пайда болған өнер түрі. Алайда қазақ театры, ең алдымен, сахнада емес, көшпелі жұрттың салтында кездеседі. Мұхтар Әуезов көрсеткендей, қазақ халқының салт-санасында, әдебиетінде театрға жақын, туыс элементтер айрықша мол болатын. Мәселен, жар-жар салт ойыны – қазақ халқының тұрмысында дәстүрлі театрдың болғандығын айқындайтын бірден-бір дәлел.

Театрдың дамуы фольклорлық, этнографиялық және халықтық өнер аясымен ғана шектелмейді. Ол дәуір тынысына, заман талабына ілесе отырып, үлкен шығармашылық ізденістерді тың бейнелеу арқылы көркемдік жинақылықты, шеберлікті, тума таланттықты талап етеді. Яғни сахна өнері – халық өнерінің айнасы

ғана емес, алуан салалы шығармашылық иелерінің бірлестігінен туатын ерекше өнер түрі.

Тұңғыш ұйымдасқан қазақ театрының көптеген қиыншылықтарын жеңіп, шығармашылық сапарының сәтті болуына, оның туып, дамуына мол үлес қосқан алғашқылардың бірі әрі бірегейі Жұмат Шанин болды. Ж. Шанин қазақтың мемлекеттік театрының бір жылдық жұмысына арнайы жазған мақаласында: «Қазақ театры не заманнан бері анасының құрсағында, атасының белінде, туар-тумасы белгісіз жүрген кезінде күнбатыстан Октябрьдің айы туып, сағайған қазақ даласын гүлдендіріп, қазақ еңбекшілерін кенелткенде, қазақ еңбекшілерінің өкіметі бес жылдық өмір сүрген кезде туып еді. Міне, бүгін бір жастан асып, екі жасқа аяқ басып отыр.

Қазақ театры жарық дүниеге жаңа келген жас бала, қатып бұғанасы өспеген, Октябрь нұрлы шуағына бойын қыздыған жас бала.

Қазақ театрының қолға алған жұмысы үлкен, жүгі ауыр, жолы алыс. Алыс жолға талмай-жалықпай жету үшін, қажымайтын теке жәуміт ат керек. Жол өтіп, күнге күймейтін түн керек. Еңбекті егізім деп таныған, ақылын жігерімен жаныған азамат керек», – дейді [2, 18 б.]. Мұндағы «еңбекті егізім деп таныған, ақылын жігерімен жаныған азамат» ретінде Ж. Шаниннің өзін тануға болады. Ол арнайы әдеби немесе өнер оқу орнын бітірмесе де, замана талабына қарай, өнер өрісін кең таныды, оған ерекше дем берді. Бойындағы таланты мен өнерге деген құштарлығының арқасында профессионалдық режиссураның озық үлгілерін, ілгері елдер театрының тарихын, драматургия теорияларын өз бетінше оқып-үйреніп, шығармашылық жұмыста қолданады.

Ұлттық театрдың уығын қадап, шаңырағын көтерген өнер майталманы өзінің театрлық қызметінде орыстың озық тәжірибесін үлгі тұтқан. Станиславскийдің «театр киім ілгіштен басталады» деген қанатты сөзі арқылы режиссер тек сахна өміріне жауапты болып қана қоймай, көрермен көзінен таса қалатын жұмыстарды атқаратындығына көзі жетеді. 1927 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде: «Театр жұмысы нәзік, күшке салуды көтермейді. Театр жұмысына кез келген адам жарамайды», – деп өз қызметіне деген талаптылықты және байыптылықты көрсетеді. «Қазақстан мемлекет театры» мақаласы арқылы сахна өнерінің өзіндік ерекшеліктері қысқа әрі түсінікті екендігін мәлімдейді.

Театр сынды бекзат өнер арқылы Жұмат Шанин көрерменін бірде күлдіріп, бірде мұнайтып, бірде ішіндегі шерін тартатын. Сол кезде қазақ даласында әлі де тамырын жайып үлгермеген өнер

– театр мәселелерін айналдырып, әдебиетте өріс алмаған жанр – драматургияны өзінің талантымен бірге ұштастырып, бірқатар пьесаларды жарыққа шығарады. Шаниннің «Торсықбай қу», «Айдарбек», «Үш бажа», «Жанды сурет», «Қара құлып», «Шахта», «Қозы Көрпеш – Баян», «Арқалық батыр» атты туындылары бар.

«Торсықбай қу» бір бөлімді шығармасы 1925 жылы Семейдің «Таң» журналының бірінші санында жарық көреді. Драматургтің тырнақ алды пьесасы арқылы ауыл тіршілігіндегі кедейлер мен байлардың, молда мен қудың арасындағы тартысты тамашалай аламыз. Спектакльдің 1-ші көрінісінен-ақ қу тілді Торсықбай мен кедей жігіт Қайырдың арасындағы ілік-қағыстың куәсі боламыз. Торсықбайдың Ыбырай молда мен Қарықбол байға қарсы ойлаған жоспарын, өзілмен қатар айлакерлігін, ашудан, реніштен туындаған өшпенділігін байқаймыз. Пьесада жағымды кейіпкер толығымен орын алмайды, ол Торсықбай бейнесі арқылы дараланып та, кейде кері мінез-қылықтарын асыра түсумен сипатталады. Екінші және үшінші көріністерінде Торсықбайдың жасаған ісіне күлеміз де, қынжыламыз да. Комедия жанрының элементтері дәл осы кезде Торсықбайдың «көрден көтеріліп шығуынан», молданың «басын көтеріп, қаша жөнелгенінен», «қалшылдап қаша алмай тұрғанынан» байқалады. Нәтижесінде, Ыбырай молданың өзін аяп кеткендей бір сезімге ұшыраймыз.

Драматург ықшамдылықты ескере отырса да, шығармада казактың әдет-ғұрпы – жоктаудан бір үзінді көрсетеді. Ауылдың 3-4 әйелі арқылы:

Дария ішінде желқайық,

Сөз сөйлейік лайық.

Кеше жүрген боздағым

Көзімнен болды бір ғайып [1, 50 б.], – дегізіп, элегия сарының қайғы-мұңға, философиялық толғанысқа, ізгі сезімге толы екендігін аңғартады.

Жұмат Шанин – комедиямен бірге трагедияны қатар алып жүрген драматург. Оның атақты «Арқалық батыр» пьесасы – Рымғали Нұрғалидің айтуы бойынша – «автордың ең шоқтықты туындысы». «Арқалық батырды» автор Ержан жыраудан тұңғыш рет естіп, қағазға түсіреді. 1924 жылы алғаш сахнаға қояды. Шанин «Арқалық батыр» трагедиясы арқылы азаттық идеясын көтереді, ал драмалық тартыс психологиялық түйіннен өрбиді. Мұндағы оқиға Әжі ханның бәйге аты Сарыкөзден айырылуынан басталады. Ханның қабағына қар жауып, ашу-ызасы қазандай қайнап отыр.

Келген-кеткендердің барлығы қолды болған атқа көңіл айтысып жатады. Осы тұста драматург көрерменнің назарын біртіндеп, қосалқы кейіпкерлердің көмегімен сырттай Арқалық батырдың бейнесіне аудартады. «Арқалық – адамның арыстаны. Жанған оттан, қаптаған жаудан, ақ улы садақтан, желекті найзадан қаймығып, сескебейтін ер... Етінен ет кесіп алып жатса да сескеніп, ернін қыспаған ер. Қарсы келген қарадан қаймығып нйзасын тартпаған ер».

Батырдың бейнесі қазақтың эпостық жырларынан жинақталып жасалған образ ретінде сомдалады. Ханның өшін жаудан алу сапары алдында жолында серік болатын – Тұяқ, Қияқ, Жұбайды, тұлпары – Сарыжал атты алады. Осы сәт эпос батырларының әрекетімен, толғауымен өуендес болып келеді. Өзі тіленіп баратын бұл айқас алдында Арқалық ақ өлең үлгісімен ұзақ монолог жүргізеді: «Біз я өлмекпіз, я қанды ат бауырынан ағызып, қарсыласқан жауды алмақпыз. Тапсырған қызметіңді ақ найзаның ұшымен, екі білектің күшімен, жел жетпес тұлпардың үстімен орындамасам маған серт. Ат басына күн туып, ауыздықпен су ішсе, ер басына күн туып, етігімен су кешсе, уәдесіз хан болса, ханның үрейін алатын жау болса, елдің үрейі кетсе, ердің сүреңі кетсе, екеуіне тапсырдым... Менің алдым да ажал, артым да ажал. Ажалдан қорыққан ер емес. Екі өлмек жоқ. Бір өлімнен құтылмақ жоқ».

Шығарма түпнұсқасы жырдан алыстамай, эпостық дәстүр арнасында да беріледі:

Қарақтарым, шолпаным,

Ер қорғайтын қалқаным,

Мал жайлайтын асқарым,

Ат байлайтын тірегім,

Ел жайлайтын білегім,

Қанатымда Қияғым,

Табанымда Тұяғым,

Маңдайға біткен жұлдызым,

Жүрекке біткен құндызым... [1, 206 б.]

Қолданыстағы дәстүрлі метафоралар батырдың ел алдында атқаратын міндеті бар екендігін, халықтың жұбанышы мен үміті болып отырғандығын көрсетеді.

Қалмақ әскерінің күшімен, Әжі ханның көмегімен соғыс алаңында ажал тапқандықтан, Арқалық батырдың өліміне елдің қабырғасы қайысады. Батыр ел жүрегінде ер болып, ел аузында сыр болып, ел көңілінде шер болып қалады.

Туындыда эпостық дәстүрмен қоса, драма мен трагедияны асыра түсетін әлеуметтік тартыс, шытырманды кезеңдер, әрекетті диалогтар кездеседі. Р. Нұрғалидің зерттеуінде: «Трагедияның әр бөлімі – жеке пьеса, аяқталған шығарма», – делінеді [1, 36 б.].

Шынымен де, ұлттық дәстүр мен ел тарихымен ұштастырылып жазылған бұл шығарма Жұмат Шаниннің драматургия саласына әкелген бірқатар жаңалықтарын байқатады. Психологиялық және әрекет ремаркаларының өзінде әр кейіпкерлердің ерекшелігі, мінезі анықталады, сахна жағдайы айтылады.

«Арқалық батыр» пьесасы – «қазақ әдебиетіндегі тұңғыш пьеса-диалогия» [1, 37 б.], «тарихи-эпостық тақырыпты игеру жолындағы қазақ драматургиясының ең алғашқы тәжірибелерінің бірі».

Жұмат Шанин – театр өнерінің дәнін қазақ жерінің топырағына сеуіп, актерлік шеберлік мектебінің негізін қалап, сахнадағы өн мен бидің, қимыл мен қисынның сәнін тапқан тұлға. Оның шығармалары – қазақ драматургиясының төл туындылары, бастауы.

Қазіргі таңда топталып, халық қолына жинақталып ұсынылған пьесалары мен мақалалары, көрермен назарындағы қойылымдары – қазақтың тұңғыш режиссері, драматургі, актерінің ұрпағына қалдырған баға жетпес мұрасы.

Жұмат Шанин есімі алғашқы алып топтың алдыңғы қатарында кездесетін есім. Кейінгі толқын өнерпаздарға жол салған Баянның шыршалы көлдері, қия жартас, күз шырғарынан нәр алған дара тума.

Ұлттық театр өнерінің іргетасын қаласқан «қазақтың Станиславскийі» – Жұмат Шанинге деген өнер сүйер қауымның махаббаты уақыт өткен сайын өсе бермек.

М. Әуезов айтпақшы: «...Біз өнер мәдениетінің барынша толып, пісіп, шалқып тұрған заманында театр мәселесін қолға алып отырмыз. Сондықтан өзгелер жүріп өткен іздің ішінде ең керектісін, ең дұрысын алуымыз керек. Қазақтың театр өнері біздің заманымызда басталғанына біз қуанамыз. Бірақ сол қуанышпен бірге, бұл сияқты ірі өнердің келешегі үшін жауапты екенімізді де ұмытпау керек» [3, 36 б.]. Ендігі Қазақ мемлекеттік драматургиясының тағдыры жаңа ұрпақ – біздің қолымызда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шанин, Ж. Арқалық батыр: / Пьесалар мен мақалалар. / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы : Өнер, 1988. – 400 бет.

2 Бел-белестер / Құрастырған және арнаулы редакциясын жүргізген өнертану ғылымдарының кандидаты Бағыбек Құндақбаев. – Алматы : Өнер, 1987. – 288 б.

3 Әуезов, М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы : Дәуір, Жібек жолы, 2014. – 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921–1929. – 424 б.

ТАЛАНТТЫҢ ТАҒДЫРЫ

КАБЫШЕВ Б. Б.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЕРМЕКОВА А. К.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

«Театр өмірлік сұрақтарға шешім табатын жоғарғы интенция», – деп баға береді Александр Иванович Герцен. Сонда көрерменнің тіпті түсінде көрмеген не армандамаған ойларының орындалатын орны театрға жақын жүретін адамдар кімдер?

Сондықтан да аталмыш мақаламыз қазақ халқының ұлттық өнерінің дамуына зор үлес қосқан актер, музыкант, жазушы-драматург, еліміздің алғашқы режиссерінің бірі Жұмат Шанинге арналмақшы. Арғы атасы Қожамбердідей батыр адамнан тараған Жұмат Шанин Керекудің кең байтақ жерінде 1892 жылы дүниеге келген-ді. Бір адамның бойында барлық жақсы қасиеттердің үйіліп-төгілуімен қатар, бірнеше жұмыстың басын бір арнаға тоғыстырып, шашыратпай ұстаған Жұмат Шанинге дәл осындай қырлардың барлығы өзінің асқан дарындылығымен көзге түскен, алғыр қабілеттерімен маңайын мойындатқан өнерпаз атасы Шанадан дарыған деседі. Көптеген деректерге, тарихи оқиғаларға сүйенсек, газет-журнал бетіндегі мақалаларға назар аударсақ, Баянауылдың тумасы, қадірлі ақсақал Нығмет Жәминұлының айтуынша, Жұмат Шаниннің әкесі Тұрғынбай сүйегі берік, қайратты, мінезі тура, әділ адам болған. Ол керісінше, өн-күйге, домбыраға қырсыз адам екен. Есесіне, әйелі Қалия және оның төркін жұрты әнші, күйші, мейлінше өнерпаз жандар болыпты. Өнерге ғашық бала Жұмат әке қалауымен Омбы қаласына тартып, сауда саласына араласады, білім үйреніп, көзін ашады. Әр түрлі аспаптарда, әсіресе ұлттық аспаптардан басқа скрипка, мондалина секілді өзге елдің музыкалық құралдарымен еркін ойнайтын болады.

Досқан Жолжақсыновтың «Біржан сал» фильмінде Қоянды жазығында ұлы дүбірдің басталғанын, жағалай құрылған ақ үйлер мен өзендей аққан қымызда есептің жоқтығын айтып, сол жерде бала Жұматтың да жүргенін анық баяндайды. Қарапайым отбасында дүниеге келсе де, қарапайым жұмыстан гөрі, ойын-сауыққа жақын болатындығын да дәл осы фильмде суреттей түседі. Шахтада тас тасумен балалық шағын өткізген Жұмат Шанин 1916 жылғы патшаның бұйрығымен қара жұмысқа алынады. Жер қазу, казарма өмірі... ол осы өмірден қажыса да, мойымай төтеп беріп, еліне аман-есен оралады.

1917 жылдан мемлекеттік қызметке араласа бастаған Шанин саяси істерге қатысып, өзінің ойын, заманға сай білімін жетілдіре бастаған көрінеді. Биыл тұңғыш ұлттық театрдың негізін қалап, кәсіби биік деңгейге көтерілуіне дейін тер төккен тұлға, есімі қазақ өнерінің тарихында алтын әріппен жазулы жан Жұмат Шанинге 125 жыл. Тұңғыш ұйымдастырылған қазақ театрының көптеген қиыншылықтарды жеңіп, шығармашылық сапарының сәтті болуы да осы Жұмат Шаниннің есімімен тығыз байланысты екендігі анық. Ол 1926 жылдан бастап театрдың директоры және көркемдік жетекшісі қызметін атқарса керек. Актердің дәл осындай жетістікке жетуі оның балалық шағымен тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Алғашында ауыл молдасынан хат таныған ол бала кезінен ауыртпалықты көп көрсе де, ұлттық ойын-сауық пен ән-күйге ынтық болып өседі. Туған нағашысы Алтыбайдан домбыра тартуды үйренеді. Әсіресе Қоянды жәрменкесіне барып, өнерпаздардың думанын тамашалау оның ой-қиялын өрістетіп, өнерге деген ынта-ықыласын арттырды.

Театртанушы Амангелді Мұқан бұқаралық ақпарат өкілдеріне бір сұхбат береді. Аталмыш мәлімдемесінде Жұмат Шанин туралы көптеген маңызды мәліметтерді жеткізеді. Соның ішінде біз ескерген бір жайт ол Шаниннің Ермек Серкебаевтың әкесімен бірге тұрған кездерінен естеліктер еді. Қаншалықты ауыр жұмыс істеп жүрсе де, актер кітап оқыған, қосымша ізденген, театр өнерінің қыр-сырын меңгерген екен.

1920 жылы режиссерлік жолын Семейде «Ес аймақ» деп аталатын театр труппасын құрудан бастаған Жұмат Шанин өзі жазған «Арқалық батыр» мен Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарын» қойып, Арқалық батыр мен Еркебұланның ролін сахнада өзі-ақ сомдаған.

Режиссерлік бітірген арнайы білімі жоқ болғанымен өзінің оқу-тоқуымен, білімімен, түйсігі, қабылдауымен сол театр, өнер саласында өмірінің соңына дейін жұмыс жасаған. Республикадағы бір емес екі

бірдей театрдың ашылуына өзіндік үлес қосқан тұлғаның туындылары республиканың барлық сахнасында көрсетілген. Белгілі сыншы ғалым Рымғали Нұрғалидың «Таланттың тағдыры» деп аталатын еңбегі толығымен Жұмат Шанинге арналған.

Рауыпбек және Қасымханмен бірге Шанинның шаңырағында үш ұл болған. Мәскеуге сапар кезінде жол үстінде жары, актриса Жанбикенің омыраудағы баласы Аян мезгілсіз шетінеп кетеді. «Осынау қайғылы жағдайға байланысты үлкендер Жұмат пен Жанбикеке баланы жерлеу үшін елге қайтындар дейді. Сонда Жұмат: «Өлер бала өлді, бала біздікі, бірақ қазақ өнері өлмесін, мен де, Жанбике де қайтпайды» дейді. Өз қайғыларын өнер жолына жеңдіре білген олар сәбилерін Мәскеудегі мұсылмандар зиратына жерлейді», – деп жазады бұл оқиға туралы. Бұл тұстан тұлғаның өнерге деген махаббатын көре аламыз, сүйіспеншілігін сезінеміз.

Жоғарыда аты аталып кеткен Жұмат Шанинның тағы бір ұлы Рауыпбек – қазақтан шыққан тұңғыш скрипкашы. Ал Қасымхан Шанинның елге белгілі актер, режиссер екенін көпшілік біледі. Жұмат Шанинның сүйікті жары Жанбике Шанина ерінің қайғылы тағдырынан сон, азапты күндер кешіп, Алжир лагерінде тұтқын болғаны мұрағат деректерімен дәлелденген. Жұмат Шанин зайыбы Жанбике және ұлы Рауыпбекпен бірге отыр «1936 жылы Мәскеуден оралғаннан кейін атам бір жылдай Бішкекте тұрыпты. Өйткені, Алматыдан қудалаған. Бішкекте жүргенде қырғыз театрының ашылуына да ықпал еткен. Бүкіл қырғыз оны мойындайды. Алматыдағы Лермонтов атындағы орыс театрын да ашуға көмектескен Жұмат Шанин», – дейді текті әулеттің бір тұяғы Болат Шанин.

Жалпы театр – ұлттық рухты сақтап қалудың басты құралы, адамзат санасын оятудағы бірден-бір күш екендігі белгілі. Қазақтың басына түскен қиын-қыстау кезде арқа сүйеп, жандары тыныштық табатын осы театр болғандықтан Жұмат Шанин өнер шебері үшін ғана емес, ұлт үшін қызмет атқарған адам екендігіне куә бола аламыз.

Шаниннің артында қалған ұрпағы актер туралы мәлімет іздеп, архивтерге барса керек. Сонда 1938 жылы қаулы шығып, Шаниндер әулеті толық қудаланған екен. Себебін архивтегілер қағаз арқылы дәлелдеп берсе керек. Жұмат Шаниннің қолы қойылып, өз қолымен жазған бір жапырақ қағазында «Қыз Жібек» пьесасын Сәкен Сейфуллин, Темірбек Жүргенов және актер он минутқа шымылдығын кеш бастағандығын жазады. Сонда сол он минуттың ішінде үшеуі ғимараттың екінші этажына шығып, Сталинді өлтірмек

болған-мыс. Сол көріністі он минутқа кеш бастағандықтары үшін үшеуі «халық жауы» атанып, ату жазасына кесілген еді.

Бүгінгі күнде Жұмат Шанин атында Шымкент облыстық театр, көшелер мен қиылыстар, степендия бар. Мысалы оңтүстік астанада актер атына көше берілсе, өзі туып-өскен Павлодар маңындағы «Южный» совхозына Шанин аты берілген екен.

Заман дауылымен арпалысып туып, жазықсыз ату жазасына кесілген Шанин еңбегі, пьесалары бүгінгі күнге дейін өз дәрежесін жоғалтқан жоқ. Біз тәуелсіз елдің тарландары Шанин шығармашылығын іздеп жүріп оқитын жағдайға жетуіміз керек. Себебі, қазаққа жаны ашыр, өнер десе ішкен асын жерге қояр Жұмат Шаниндей азаматтың еңбегін бағалап, келер ұрпаққа бұрмалаусыз жеткізе білуіміз қажет. Сонда ғана біздің рухани жаңғыруымыз байқалады, сонда ғана жат жанынан түңілетіндей өзімізді өзіміз сыйлайтын дәрежеге жетеміз деп ойлаймын. Өнер жасаса ел дамиды, өркендейді, мәдениеті артады, ал оларды қалыптастырушылардың есімін ел есінде сақтау әркімнің де болса борышы...

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://www.youtube.com/watch?v=b7tjxdnu8gY>
- 2 <https://www.youtube.com/watch?v=K9R4ShHgH0s>
- 3 Жұмат Шанин туралы мәліметтер

САХНАНЫҢ ПАТШАСЫ

ҚАДЫРОВА Ж. Ә.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Шана қыстауынан – Жұмат Шанин ауылына дейін...

Баянауыл ауданындағы Күркелі ауылдық округіне қарасты Желтау ауылы – бауырласқан тауларынан ерекше лепті сыбызғы самал есіп тұратын жұмақ мекен. Қатар жатса да, бірінің суының – ащы, бірінің тұщылығымен жұмбақ жасырған Қос Шалқары мөлдіреп, Қойтас жаққа сәл-пәл аяқ бассан, аспанға шаншылған Әулиетас қиялыңды бұлттардың ар жағына алып кетеді. Осынау ерекше мекенде Жұмат Шаниндей заңғар тұлғаның дүниеге келуі табиғи заңдылық сияқты.

Жұмат Тұрғынбайұлы 1892 жылы осы мандағы Қаратал қыстауында туған. Кейін Қарағанды облысының құрамына өткен бұл жерді бүгінгі жұрттың Шана қыстауы деп кетуі де халқының сүйікті ұлына деген құрметі болса керек. Желтаудың Қарағандымен шектесетін тұсындағы кешегі Майра, Иса, Қажымұқан сынды замандастарын елге мәшһүр етіп, Жұматты Әміредей әншімен таныстырған Қоянды жәрмеңкесі болса тарих-атаның айдалаға тамған көз моншағындай болып мөлдіреп жатыр.

Туған ағасы – Толыбайдан теперіш көре жүріп өз қолы өз аузына жеткен Шана атаның бес арысы шахтаға түскен Шөптiкөл де осы маңға тиіп тұр. Бір кездері ағылшындардың шахтадан ары темір жол тартамыз деген талпынысының айғағы болған құрылыс орындары да «Ағылшын мосы» болып жер атауына айналып кеткен жайы бар. Аты аңызға айналған арда ұлға өнер үйреткен кім екенін ұмытпаңдар дегендей, анау қырдың астынан Алтыбай елді мекені де менмұндалайды.

1992 жылы, Жұмат Шаниннің туғанына 100 жыл толғанда, Күркелі елі дүбірлі той жасап, бір масайраған. Сол кезде «Южный» кеңшарының атауы Жұмат Шанин атындағы шаруашылық болып өзгеріп еді. Арадағы 25 жылда түрлі себептермен ресми құжаттар бетінен өшіп қалған ауыл атауын күркеліліктер қайта қайтарсақ деп қам жасауда.

25 жыл бұрын Жұмат Шанинге арналып мұнда шағын музей де ашылған. Шананың қарашаңырағы деген атқа ие болып, осында қалқып отырған Шананың туған шөбересі Балтабай Кәбіраұлы сол жылы музейге Жұмат ағасының шекпенін тапсырған еді. «Атамыз Нұршеке – Шананың бес ұлының кенжесі. Ал шекпенді Мұстафаның (ол да Шананың ұлы) баласы Бейсенбай марқұм Жұматтікі деп маған берген», – деп сыр шерткен Балтабай ағай Шаниннің 100 жылдық мерейтойы тарқаған соң музей жәдігерлері таратылып, көне шекпен өз үйіне оралғанын айтады. Сол шекпенді Балтабай ағайдың қызы Пәкизатқа жүктің арасынан тапқызып алып, жоғалып кетпегеніне көз жеткіздік. Көне жәдігер Жұматтың немересі Райхан Шанинаның бізге айтқан «атамызға арналған не бір музей, не бір жібі түзу ескерткіш жоқ» деген базынасының орнын толтырар күнді тосып жатқан болар.

Архивтерді сөйлетсек...

Қисықтағы Қаржас аулынан ағаш тасып саудалаған, Омбыда бухгалтерлік білім алған, жастардың «Бірлік» ұйымына араласқан, 1916 жылдың аласапыранында солдатқа шақырылып, қара суықта окоп қазып, бекіністер салған күндерді артқа тастап, 1917 жылы аяулы

Желтауына оралғанын Жұматтың «Сарыарқа» газетіне берген мына хабарландыруы айғақтайды: «Орын іздеймін: счетовод (бухгалтер). Керек қылған сауда конторына барамын. Қазақ тілімен де книганы жүргізе аламын. Жол расходы алдырушы есебінен. Жалованьемді, керек қылған кісі, қанша беретінін айтып хат жазсын. Адресім: г.Павлодар, стан. Желтовская, Джумату Шанину» (Семейде басылған «Сарыарқа» газеті, 1917 жыл, 5 қыркүйек). Аталмыш құжатты академик Рымғали Нұрғалиев өз еңбектерінде жариялаған [1].

Ал журналист Сайлау Байбосын төмендегі деректі бөлісті: «Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында мынадай деректерді ұшыраттық: Список граждан, расстрелянных по приговору выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР в феврале-марте 1938 года в городе Алма-Ате.

26 февраля:

1 Жансүгіров Илияс.

2 Куленов Сәлемхат.

3 Шанин Жұмат.

27 февраля:

4 Қадылбеков Мерғалым.

28 февраля:

5 Тоғанбаев Қартқожа» [2].

Жұмат Шаниннің немересі Болат Қасымханұлы болса мына бір жайтты толғана әңгімелейді.

– 1992 жылы тиісті органдарға хат жазып жүріп, Шаниндер әулетінен қалған ұрпақ ретінде атамның ісімен танысып шығуға мүмкіндік алдым. Әкем өмір бойы өз әкесінің кінәсіздігі дәлелденгенін көрсем деп өтті. Ол да атамның ісімен танысу үшін қаншама хат жазыпты. КГБ-ның архивіне барғанда атамның ісін оқып, жағамды ұстап, орнымнан тұра алмай қалдым: оның орнына әйел адамның түсініктеме жазғаны жазуынан тайға таңба басқандай көрініп тұр. Әріптерін моншақтай етіп тізіпті. Соңына атамның қолын күштеп қойдырғаны байқалады. Сәкен Сейфуллин Қазақстан Жазушылар одағының бірінші хатшысы болып тұрғанда, яғни, 1936 жылы, тұңғыш рет Мәскеуде қазақ мәдениеті мен өнері, әдебиетінің онкүндігі өтеді. Сонда екі вагон қазақ жазушылары мен әртістері Мәскеуге барыпты. Әртістердің тобын бастап барған – Жұмат Шанин. Атам қол қойған түсініктеменің мазмұны мынадай: «Мәскеудегі декаданы «Қыз Жібек» спектаклімен ашуымыз керек еді. Мен – Жұмат Шанин, Сәкен Сейфуллин, Темірбек Жүргенов үшеуіміз сол қойылымды әдейі 10 минутқа кешіктіріп бастадық». Сонда «Неге он

минутқа кешіктіріп бастадыңдар?» – деген сұрақ қойылады. «Себебі үшеуіміз сол он минуттің ішінде екінші қабатқа көтеріліп, Сталинді атып кетпекші болдық», – деп атама түсініктеме «жаздырады». КГБ-ның архивіндегі әйел кісі құжатты оқып отырғанымда, менен көз алмай қарап отырды. «Атамды сонда не үшін атқан?» – деп сұрасам: «Түсініктемеде жазылып тұрған жоқ па?» – деді. Екі сағат бойы қайталап оқи бердім, оқи бердім. Құжатта Жүргенов пен Сейфуллиннің де ісі тіркелген екен. Оны әлгі әйел оқытпай қойды. Уақыт созып ұзақ отырдым. Бір кезде мені бақылап отырған әйел тысқа шығып кетті. Сол кезде екеуінің де ісі тігілген құжатқа көз жүгіртіп шықтым. Құдай-ай, үшеуінің түсініктемесі бір адамның қолымен жазылған. Үшеуінің де жауабы бірдей. Тек соңында күшпен қол қойдырған. Атам бір бет қағазға өмірбаянын өз қолымен жазып өткізген екен. Түсініктеме жазылған жазу екеуі мүлде екі бөлек...

Айта кетерлік жайт, кей журналистер Жұматтың кіндігінен ұрпақ қалмағанын жазады. Бірақ Қасымхан Шаниннің Жұматтың баласы екендігін, оны інісі Әкіш асырап алып, фамилиясын өзгертіп, Шымкентке алып кеткендігін көзкөргендер, бұл әулетті жақсы танытындар айтып кеткен. Мұны растаған Райхан Шанина өзінің жасөспірім күнінде әкесі Қасымханмен бірге Баянауылға барғанын, сол сапарда әкесінің «Баянауыл» әнін көзіне жас алып шырқағанын айтты. «Баламын ғой, Желтауға бардық па, әлде Баянның өз басына ма – нақты есімде жоқ. Бірақ әкемнің Баянауылға деген сүйіспеншілігі, сағынышы өзгеше еді», — дейді тектінің тұяғы. Ал Райхан апайдың бауыры Болат Шанин әкесінің сағынышы болған самалы сыбызғы үнді Желтау бауырына алдыңғы жылы ат ізін салып, бабаларының рухына тәу етіп қайтты...

Биыл – 125 жылдық!

Шанин бастаған өнер тарландарының 1927, 1936 жылғы Мәскеуге сапарлары туралы деректер, немере інісі Атығай Шанин мен өз баласы Қасымханның, немересі Болат Шаниннің өнер жолына қатысты деректер баспа беттерінде көптеп ұшырасады. Сондай-ақ, бертін Жұматтың жұбайы – актриса Жанбике Шанинаның ауыр тағдыры жайлы материалдар жарыққа шықты. Жұматтың ұлы – қазақтан шыққан тұңғыш скрипкашы Раупбек Шаниннің ғұмырының қысқа болғаны да аса күйінішті.

Жұмат мандолин мен скрипкада ойнаған, орыс тілінде еркін жазған. Зерттеушілер оның «Театр тарихы» дейтін кітап жазғанын, бірақ қолжазбасы жоғалғанын айтады.

Аса жиі ауызға алына бермейтін жайттың бірі – Жұмат Шанин ел аузындағы әндерді нотаға түсіріп, би өнеріне де ерекше мән берген. «Би мәселесіндегі біздің шығармашылығымыз примитив емес, көбісін күншығыс елдерінің пластикасынан пайдалана отырып, тақырыбын пьесаға байланысты ұлт ойындарынан туғызып отырмыз», – дей келе, ол «Бүркіт-коян», «Киіз басу», «Өрмек би», «Шашу» билерін дүниеге әкелген.

Қазақтан шыққан тұңғыш режиссер, театрдың негізін қалаушы, қазақтың драма, опера артистерінің алғашқы буынының ұстазы, актер, музыкант, драматург, 1931 жылы республиканың халық әртісі атағына тұңғыштардың бірі болып қол жеткізген Жұмат Шаниннің әңгіме етерлік қыры көп. Ол туралы Рымғали Нұрғалиев еңбектерінде егжей-тегжейлі жазылғандықтан, қайталамауды жөн көрдік.

Көзі тірісінде театр сыншысы Әшірбек Сығай Шанин еңбегінің еленбей, айтылмай жүрген тұстарын әріптестеріне наз қылып жеткізген. Ал режиссердің немересі Райхан Шанина театр сахнасынан атасының шығармаларының ұмыт болғанына қамығулы. Биыл, дарынды драматургтің 125 жылдық мерейтойына орай, Шымкентте Жұмат Шанин атындағы театрда айтулы шара өткені мәлім. Ал Ертіс-Баян өңірінде мерейтойға орай республикалық акындар айтысы (Баянауылда) және С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің «Театр. Мәдениет. Руханият. Қазіргі заман» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы ұйымдастырылуда.

Мерейтойға орай тындырылған тамаша істің бірі – Күркелі ауылдық округіндегі Күркелі ауылы атауының Жұмат Шанин ауылы болып қайта аталуы. Бұл жөнінде облыстық Сарыарқа самалы» газетінің 2017 жылғы 5 қыркүйектегі нөмірінде Павлодар облысы әкімі Б.Бақауов пен облыстық мәслихат хатшысы В.Берковский қол қойған облыстық әкімдік пен мәслихаттың бірлескен қаулысы мен шешімінің жобасы жарияланып үлгерді [7, 11 б.]. Бұған дейін әр жылдары республикалық «Егемен Қазақстан» [3], «Жас Алаш» [4], «Алаш айнасы» басылымдарында [6, 1 б.] павлодарлық журналистер Жанаргүл Қадырова мен Сайлау Байбосынның «Жерлестері Жұмат Шаниннен неге жерініп отыр?», «Шымкент қадірлеген Шаниннің Баянауылда бағасы болмай тұр», «Есімін еске салатын белгі керек», «Төрт атауы бар ауылдың тағдырын кім шешеді?», «Күркелі жастары Жұмат Шанин атауын қолдайды» атты мақалалары бірнеше жыл қатарынан жарияланып келген еді. Енді, міне, сол бастамадан нәтиже шықты.

Айта кетерлік жайт, қазақтың нар ұлына деген құрметіміз мұнымен де шектелмеуі керек. Ұлтжанды азаматтар бүгінгі таңда Павлодар қааласындағы «Шаңырақ» облыстық халық шығармашылығы мен мәдени-сауық қызметі орталығын Жұмат Шанин есімімен атасақ деген ұсыныс айтып жүр. Қолдайтын ұсыныс, неге десеніз, облысымызға жолы түскен қонақтардың бәрінің бірдей шалғайдағы Жұмат Шанин ауылына жолы түсе бермесі анық. Сонымен қатар, жоғарыда Жұмат Шаниннен қалған жалғыз-жарым жәдігер – шекпеннің табылғанын айттық. Ондай жәдігер лайықты орында тұруы керек. Демек, Жұмат Шанинге арналған музей де қажет. Қазіргі уақытта Жұмат Шанин ауылындағы Қошқе Кеменгеров атындағы орта мектепте орналасқан музей сын көтермейді, ол тіпті нақты Жұмат Шанинге арналған музей де емес. Тұңғыш режиссерімізге арналған бірлі-жарым өңі кеткен ескі мәліметтер көптен жаңартылмаған. Демек, биылғы игі шаралар жалғасын келешекте Жұмат Шанинге арналған шағын да болса музей ашумен жалғаған артық болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Нұрғалиев, Р.** Талант тағдыры.
- 2 **Байбосын Сайлау.** «Қызылтау – құтты мекен, киелі аймақ».
- 3 «Егемен Қазақстан» газеті, 17.04.2017 жыл.
- 4 «Жас алаш» газеті, №30 (15904), 17.04.2014 жыл.
- 5 «Жас алаш» газеті, №5 (16191), 19.01.2017 жыл.
- 6 «Алаш айнасы» газеті, №198 (650) 8.11.2011 жыл.
- 7 «Сарыарқа самалы» газеті, №97 (15124), 5.09.2017 жыл.

ҚАЗАҚТЫҢ БЕЛГІЛІ ҚАЙРАТКЕРІ ЖҰМАТ ШАНИННІҢ ТУҒАНЫНА 125 ЖЫЛ ТОЛУЫНА ОРАЙ

РАХИМОВА Г. И.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бірегей тұлғалар болады. Өмірі бір елдің тарихындай. Бір өзі бір дәуірдің жаршысындай. Соның бірі Павлодар-Баянауыл өңірінің тумасы, қоғам және өнер қайраткері кезінде нақақтан нақақ жазаланып жаппа шеккен жерлесіміз Жұмат Шанин.

Жұмат Шанин қысқа өмірінде қызу да қыруар істер атқарған ұлттық өнеріміздің арна басын жалғыз өзі ұйымдастырған, республикамыздың алғашқы халық әртісі, тұңғыш режиссері, көзі тірісінде «қазақтың Станиславский» атанған біртуар тарихи тұлғамыз. Кезінде сол орыстың аты аңызға айналған режиссері Константин Сергеевич Станиславский отызыншы жылдарда сирек естілерліктерінде Жұмат Шанинге сүйіспеншілік сөзін арнаған екен: «Құрметті дос, келешекте ұрпағыңыз сізді әңгіме етпей қоймайды. Сіз, сеніңіз маған, өзіңіз туралы халқыңыз әңгіме етіп, аузынан тастамайтындай тамаша мұра жасадыңыз. Қоғамдық өмірдегі алған бағытын да бүтін бір халық үшін пионер болу әркімнің сыбағасына тие бермейді. Демек, сізден соңғыларда ондай мүмкіндік жоқ. Олар тек сіз бастаған істі дамытып алға апарушылардың қатарын да ғана қалады» – деп бағалаған екен [1, 62 б.]. Шынымен де Жұмат Шанин салған қиын қыстау кездегі ұлы жол, қазіргі таңда өткен мұраның жалғасы ғана.

Кіндік қаны 1892 жылы Қазіргі Павлодар облысы Баянауыл ауданының Желтау маңында тамған Жұмат ағамыздың өмірбаянына қысқаша тоқтала кетсек, Шананың ұлы Тұрғынбайдан екі ұл – Жұмат пен Әкіш туған екен. Алғашында ауыл молдасынан оқып, хат таныды. Жас кезінен Ж. Шанин ұлттық ойын-сауықтар мен ән-күйлерге ынтық болып өскен. Әсіресе, Қоянды жәрмеңкесіне барып, халық думанын тамашалау - оның ой-қиялын қозғап, өнерге деген ынта-ықыласын арттырады. Туған нағашысы Алтыбайдан ән салып, домбыра тартуды үйреніпті. Бір ғажабы, Желтау, Сарытау өңірінде дүниеге келген жақсылар жалғыз Жұматпен шектелмейді. Осы төңіректе Павлодар уездік Алаш комитеті төрағасының орынбасары болған Ахметолла Барлыбаев, бұл күнде аты ұмытылуға айналған ұлт зиялысы Сәлемхат Күленов, қазақтан шыққан тұңғыш геолог-ғалым Мерғалым Қадылбековтер туған. Алаш қайраткері Қошке Кемеңгеровтың атажұрты да осы Сарытауда. Бұлардың барлығы да зұлматты заманның құрбаны болғандар [2, 65 б.].

1913 жылы Омбыға келіп, күнкөріс қамымен біраз уақыт зауытта жұмыс істейді. Мұнда С. Сейфуллинмен, Н. Нұрмақовпен және Б. Серкебаевпен танысады, әрі өз бетінше оқып білімін жетілдіреді. 1915-1916 жылдары есепшілік курста оқып бітіргеннен кейін зауытта есепшінің көмекшісі болып қызмет етеді. Осы жылдары алғаш рет қалалық театр спектакльдерін көреді. Бірақ көп ұзамай-ақ Ж. Шанин майдан жұмысына тартылады. Одан туған ауылына 1917 жылы оралды. Сол жылдан бастап Қарқаралының уездік кооперативінде есепші қызметін атқарды.

1921-1922 жылдары Павлодар уезі комитетінің мүшесі, 1922 жылы Зайсан уездік атқару комитетінің төрағасы, 1923 жылдан Семей губерниясы атқару комитетінің және Қазақ КСР ОАК мүшесі болып, тағы басқада жауапты орындарда қызметтер атқарған. Саяси-әлеуметтік және қоғамдық істерге белсене қатысу Ж. Шаниннің ой-өрісін кеңейтіп, кейінгі режиссерлік, әрі жазушылық қызметіне игі ықпал жасады. 20-жылдары Семейде «Ес-аймақ» труппасын басқарды. Режиссерлік өнер жолын осы труппадан бастаған Ж. Шанин халық жыры негізінде жазылған өзінің «Арқалық батыры» мен С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын» қойды. Сонымен қатар өзі осы аталмыш спектакльдерде Арқалық батырдың және Еркебұланнның рөлін орындады. Бір бөлімді «Торсықбай» комедиясы 1925 жылы Семейдің «Таң» журналында жарияланды. 1925 жылы ашылған Қазақ драма театрының директоры болумен қатар оның көркемдік жағын басқарған. Ж. Шанин Қазақстандағы тұңғыш ұлт театрының негізін салып, оны ұйымдастырып, сондай-ақ профессионалдық тұрғыда қалыптастырып, шығармашылық жағынан өсу жолында зор еңбек сіңірді. Алғашқы шығармашылық-ұйымдастырушылық қызметінен бастап Ж. Шанин актерлер мәдениетін көтеруге, театр жұмысын белгілі бір жоспар бойынша жүргізуге, репертуардан тәрбиелік, һәм идеялық-көркемдік сапасы жоғары драмалық шығармалардың орын алуына ерекше көңіл бөлді. Бұл мәселелер «Қазақтың мемлекеттік театры», «Мемлекет театрының әртістері» (1927), «Қазақстан мемлекеттік театры» (1928), «Театр тарихынан» (1931), «Сахна техникасын меңгерейік», «Сахнада шындықты тану» (1935) атты әр жылдары баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларында жан-жақты қамтылды. 1926-1932 жылдары қазақ драма театрында ұлттық драматургиядан С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарларын», С. Аблановтың «Күндеспейтін қатындар» мен «1910 жылын», Ж. Шаниннің «Болатын», І. Жансүгіровтің «Кегі» мен «Түркісібін», Б. Майлиннің «Майданын», М. Әуезовтің «Октябрь үшін» және классикалық туындылардан А. Пушкиннің «Тас мейманы» мен «Сараң серісін», У. Шекспирдің «Гамлетін», сонымен бірге өзі жазған «Торсықбай», «Арқалық батыр» (екі кешке арналған 2 бөлімді), «Айдарбек», «Баян батыр», «Өлімнен үмітке» («Шахта») тағы басқа шығармаларды қойған. Ұлттық төл туындыларды қоюда ән-күйлер мен тұрмыс-салттық, этнографиялық бояуды мол қолданды. Драмалық шығармадағы белгілі бір дәуір тынысы мен оқиға орнын, оған қатысатын кейіпкерлердің мінез табиғатын айқындап ашуда пайдаланатын әр түрлі сахналық реквизитке (зат-бұйымдарға), декорация мен костюмге ерекше ден қойды. 1927 жылы бір топ

өнер шеберлерін бастап, Мәскеуде өткен этнографиялық концертке қатысқан. 1932-1933 жылдары Қырғыз драма театрының бас режиссері болды. 1934 жылы ашылған музыкалық театрды (қазіргі Қазақтың опера және балет театры) Ұйымдастыруға қатысып, Қ. Жандарбековпен бірге Е. Г. Брусиловскийдің «Жалбыр», «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғынын» қойды. Осы музыкалық спектакльдер Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі кезінде жоғары бағаланды [2, 94 б.].

«Правда» газеті бүкіл Кеңес елінің жария үні болып тұрған шағында, 1936 жылы: «Қыз Жібек» спектаклін қоюшы талантты режиссер, халық артисі Жұмат Шанин жолдастың әсіресе көпшілік қатынасын көріністерді қоюы өте жақсы шыққан. Бұл көріністерден біздің Москва операларының режиссерлері үлгі алуға жарайды деуге толық правомыз бар», – деп жазды. Артығы жоқ пікір, ақтарыла айтылған сыр, әділ баға. Қырық бестен аса бере, 1937 жылдың 26 ақпанында қаза болған қуатты дарын иесі бір халықтың жаңа туған балғын өнерінің – қазақ театр өнерінің атасы, көшбасшысы еді. Жұмат Шанин қазақтың тұңғыш профессионал режиссері, қазақтың драма, опера және балет артистерінің алғашқы буындарының ұстазы, актер, театр сыншысы, музыкант, белгілі драматург болатын. Осы тәрізді ғажайып дарын иесі жайлы дерегіміз, мағлұматымыз, өкінішке орай, соңғы кезге дейін өте аз болатын. «Көзі тірісінде қазақ Станиславскийі атанған» аяулымыз жайлы мейлінше аз білетінбіз. Сол азымызды көбейтіп, Жұмат жайлы ойымызды кең арнаға салған ғалым-сыншы. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының мүше-корреспонденті, Қазақ Энциклопедиясының Бас редакторы Рымғали Нұрғалиев, оның «Талант тағдыры» деп аталатын әуелдегі шағын еңбегі, одан кейінгі жердегі білікті ғалымның құрастыруымен, мазмұнды алғысөзі мен жан-жақты түсініктерін жазуымен жарық көрген «Жұмат Шанин. Арқалық батыр» атты пьесалары мен мақалаларының әзірге қолда бар толық жинағы болды. Кейінгі кезде, әсіресе, дархан дарынның тууына жүз жыл толуының қарсаңында және осы мүшелтойдың құрметіне Қазақстан Республикасының мерзімді баспасөзінің беттерінде көптеген мақалалар мен естеліктер де жарық көрді [3, 36 б.].

1936 жылға дейін осы театрдың көркемдік жағын басқарған Ж. Шанин алғашқы музыкалық театр өнерінің қалыптасып дамуына да мол үлес қосты. 1930-1937 жылдары Орал музыкалық драма театрын ұйымдастырумен бірге оған басшылық жасаған. Ол бірқатар пьесалар («Жанды сурет», «Қара құлын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Үш бажа») жазып, ұлттық драматургияны дамытуда жемісті еңбек етті.

Жан-жақты дарын иесі Жұмат халықтың би өнеріне де жете назар аударып отырды. Соның нәтижесінде өзі қойған музыкалық спектакльдерде «Киіз басу», «Қоян-бүркіт», «Өрмек», «Шашу» сияқты көптеген қазақ билерін пайдаланды. Бір қатар халық әндерінің спектакльдер де пайдаланылуына, нотаға түсірілуіне, сөйтіп жұртшылық арасына кеңінен таратылып, шын мәнінде халық игілігіне айналдырылуына белсене атсалысты. Қазақ халқы бүгінде дархан дарын иесі Жұмат Шаниннің есімін, қызметін, ұлттық өнерімізді дамытуға қосқан үлкен үлесін құрмет тұтып, жоғары бағалау да. Қазірде Шымкенттегі қазақ драма театры Жұмат Шаниннің есімімен аталады. Оның «Торсықбай», «Айдарбек» атты және басқа да комедиялары, пьесалары Қазақтың М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының, Шымкенттегі оның өзінің атымен аталатын облыстық театрдың және басқа өнер ұжымдарының репертуарларынан тұрақты орын алды. Үстіміздегі жылы белгілі өнер қайраткері, Қазақстан Республикасының халық артисі Жұмат Шаниннің туғанына жүз толуы бүкіл республика жерінде, оның ішінде дархан дарын иесінің өскелең өміріне қатысы мол Қарағанды мен Қарқаралы өңірінде кеңінен атап өтілді [4, 4 б.].

Бір халықтың жаңа туған балғын өнері – театр, сахна өнерінің көшін бастаған қуатты талант, дархан дарын иесі 1938 жылы ақпан айының 26-жұлдызында қайтыс болған екен... Дарынды жерлестеріміздің, қазақ халқының аяулы ұлдарының бірі, дүниеден жастай өткен Жұмат Шаниннің қысқа да бай өмір жолын қысқаша шолып еткенде оқушы назарына ұсынбақ жайлар осылар болатын. Біртуар перзенті, үлкен өнеріміздің көшбасшысы болған Жұмат туралы айтылмақ, айтылуға тиіс ұрпақ сөзі бұлармен шектелмек емес, әрине.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Тоғысбаев, Б., Сужикова, А.** Тарихи Тұлғалар – Алматы : Жеті Жарғы, 2011. – 376 б.
- 2 Рухнама : Жұмат Шанин – Павлодар : Кереку, 2010. – 142 б.
- 3 **Сағымбеков, Р.** Қазақтың тұңғыш режиссері Жұмат Шаниннің туғанына 100 толуын орай // Қарқаралы. – 1992. – № 7/8. – 31–37 б.
- 4 **Қамбаров, Ж.** Өнердің қара шаңырағы // Ертіс өңірі. – 2005. – 31 наурыз. – 5 б.

**3 Секция. Мәдениетаралық өзара іс-қимыл аясында
қазақ халқының мәдениеті
3 Секция. Культура казахского народа
в контексте межкультурного взаимодействия**

**ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
САРЫНДАРДАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТҮСІНІК**

ЕЛІКПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетіндегі 60 жылдардан басталатын проза тақырыптық-идеялық жағынан өзгеше. Қазақ әдебиетіндегі ірі өзгерістің негізгілері тап сол 60-жылдардан басталады. Бұған тікелей әсер еткен сол қоғамның ішіндегі өзгеріс екені белгілі. 20-ғасырдың басынан 20-30-50-жылдарға дейінгі созылған әдебиеттегі жаңашылдыққа революция себеп болып, бұған дейінгі әдебиет жарамсыз деп, сан килы айдар тағылып, тізімнен шығарылып тасталып, орнына жаңа ағым, жаңа форма, жаңа тақырыптар тандалып, Кеңес әдебиеті өз идеяларына қарай прозада да еркіндікке жол бермеді. 60-жылдардағы әдебиеттегі жаңа түр, соны ізденістерге негізгі арқау болған Кеңестер Одағының XX съезіндегі «Жеке басқа табынушылыққа» қарсы шыққан баяндама еді. Демек, 60-жылдар әдебиетінің өзгеруіне бұрынғы сораптан шығып басқа түр, сипат алуына, тармақтардың еркін кестеленуіне қатып қалған қасаң қағидалардан қашуға басты себеп – қоғамдағы «жылымық» еді.

60-жылдар әдебиеті 20-ғасырдың 20-30-жылдарынан басталған желіні қайта жалғаған арна болды. 20-ғасырдың басынан бастап Кеңес өкіметінің қанды қырғынына дейінгі аралықта көркем үлгілер мол жасалғанымен, 30-жылдардан 50-жылдарға дейінгі кезеңде қазақ әдебиеті өзінің көркемдік сипатынан ажырап, мазмұнды қалпынан қол үзіп, сыртқы түр қуушылық пен партия, өкімет саясатына жағатын тақырыпты ғана қозғап, ауыз әдебиетінен басталып, жыраулар әдебиеті, 19-ғасыр мен Абай заманы әдебиетінде барынша ой тереңдігімен айшықталып, 20-ғасырдың басында ұлттық идеяны көтерген алтын желіден айырылып қалды. Әдебиеттегі таланттар, ұлт мүддесін көтерген қаламгерлер репрессия құрбанына айналып кете барған соң да, талантсыздар партия саясатын ғана насихаттады. Осы тұста халықтың көркем әлемге – сөз өнеріне деген құштар сезімін 60-жылдардан басталған әдебиет өтеді.

Ұлттық мұрат, халықтық дәстүр, қазақы салт пен сана, таным – 60-жылдар әдебиетінде қайта жаңғырды. Сондықтан да 60-жылдар әдебиетін қайта қарап, бүгінгі тәуелсіз әдебиет көзімен баға беру қажеттілігі туындайды. Бұл біздің егемен елдің ұлттық мүдде мен танымға қайта сын тұрғысынан қарауда, тәуелсіз ел керегіне жаратуға өз мәнін артыра түсері сөзсіз. Сондықтан да біз диплом жұмысымызда 60-жылдар әдебиетіндегі тақырып пен идея, кейіпкер ерекшелігін талдауды, осы кезеңнің ірі өкілдерінің шығармашылығындағы этнографиялық сарындардың көркем сипаттарымен ашылуын талдауда бірнеше авторларды тандап алдық. Бұл кезең авторларына тән бірнеше ерекшеліктер бар.

1 Кеңес өкіметінің аштық, Азамат соғысы, қуғын-сүргін, соғыс, соғыстан кейінгі елді қайта қалпына келтіру сияқты орны айрықша халықтың 8 ел болып қалу – қалмауы сынға түскен шағында дүниеге келген ұрпақ.

2 Халықтың қандай қиындық көрсе де, ұлттық танымынан ажырамаған қалпын көздерімен көрген ұрпақ өкілдері.

3 Бүгінгі күні ұмтыла бастаған бірталай ел таным-түсінігіне, салт-санасына бағытталған дәстүрлер мен ғұрыптарды көріп, саналарына сіңіріп өскендер.

4 Халық өз салт-санасымен қалып, өз дағды, қалыптарымен ғана жасайды дегенді берік ұстанғандар.

5 20-ғасырдың 60-жылдарынан бастап урбанизацияға қарсы қазақы этнографиялық ұстанымдарды алға шығарушылар да қаламгерлер болды. Қазақ әдебиетіндегі 60-жылдар жаңғыру кезеңі ретінде жаңа бетбұрыстармен байланысты. 60-жылдар әдебиетінің өкілдері бүгінгі тәуелсіз әдебиеттің де қаламгерлері. 60-жылдардың әдебиеті көркем кейіпкер бейнесін жасауы мен жаңа тұрпатты қаһарман жасаған, жаңа адам жасаған әдебиет қалпында да өзгеше. 20-ғасырдың бас кезінде Кеңес әдебиетінің алғашқы қатал екпіні әсерінен ұлттық қалпынан табан тайдыра бастаған қазақ әдебиеті 60-жылдардан бастап қазақы ұлттық белгілеріне қайта орала бастады.

Кейіпкердің ұлттық болмысы, елдік танымы халықтық көркем әдебиетке деген, өнерге деген ыстық сезімін қайта қалпына келтірді. Қазақ қаламгерлері прозада ұлттық бар бояуымен сомдалған кейіпкерлерді алдыңғы қатарға шығарды. Сондықтан да бүгінгі жаһандану сияқты алапат тосқын алдында ұлттық халықтық қалпын сақтайтын әдебиет тек қана жұрт танымын қадір тұтатын кейіпкерлері арқылы ғана өз биігінде қала алады.

60-жылдардағы әдебиет өткен дәуірдегі халық өмірін, оның бостандықты аңсаған үміт-арманын көрсетті. Аштық, Ұлы Отан соғысы тақырыптарымен бірге сол кезеңнің бар кескін-келбетін ашатын көркем туындылар туды. Адамдық болмыс, адамгершілік қасиеттер, тіршілік ортасы деген ұғым-түсініктер қазақы таныммен өлшенді. Кеңестік қоғамның тар қыспағынаан көркемөнер арқылы шыға білген прозадағы шеберлік бар көркемдік шындық дәстүрмен қайта сабақтасты. Сөз еркіндігіне әлі де болса бақылау қатаң кезеңде қазақ қаламгерлері ой еркіндігін өнермен өрнектеді. Әдебиетке жаңа шығармашылық күш келіп қосылғаны көрінді. 50-жылдардың соңында жазылған Ф. Мүсіреповтің «Автобиографиялық әңгіме», «Этнографиялық әңгіме» сияқты стильдік, жанрлық сипаты өзгеше туындылар кейінгі кезеңдегі жас жазушылардың түрлі стильде, түрлі қалыпта көркем шығарманы жаңаша жазуға ұмтылыстарына жол ашты. Классик-жазушының 60-жылдары жазылған «Сөз жоқ, соның іздері», «Өмір жорығы», «Қаз қалпында», «Қарлы жаңбыр астында», «Жапон балладасы», «Қыран жыры» [8] атты туындылары қаламгер шеберлігінің үздік үлгісі ретінде де кейінгі жас жазушыларға өнеге мектебі ғана емес, өнерге жауаптылық пен тазалық, ұлтқа адалдық, талант пен еңбек бірлігінің қажеттігін көрсетті.

1970-1990 жж. әдебиет қазақ ұлтындағы жаһандық тұтастық әкелген жаңалықтарды өзгеше көрсетілуімен ерекшеленді. Бұл көбіне-көп қазақы мінездің өзгерісіне ықпал еткен қала, өндірісті негіз етіп алуымен ерекшеленді. Орыс тіліндегі білім, жаңа заман талаптарына ыңғайланған ұлт бойында да ұлттық белгілердің азайып, өзгеше қалыпқа түсе бастағаны анық аңғарылды.

Бұрынғы елдік, халықтық ортақ мінезге түскен өзгерістің бірі – басқа ұлт бойындағы мінезге құмарлық жазылды.

А. Таңжырықова қазақ прозасындағы фольклорлық және этнографиялық бейнелердің қайта жаңғыртылуының көркемдік үшін атқарар бірнеше сипаттарын береді.

- шығарма тақырыбы мен идеясына өзгеріс енеді;
- образдар жасалымы, көркемдік кестесі, композициялық құрылымы өзгереді;
- көркем мәтін астарындағы автор ұстанымы уақыт пен кеңістік мәселелеріндегі этно-мәдени сарындардың проза туындыларына тән өзгерістерге түседі;
- жазушының стильдік-даралық сипаты ашылады;
- қазақ прозасындағы образдардың қайта жаңғыртылуы арқылы реминациялық айшықтар жаңаша жасалады;

– зергер, құсбегі, аңшы бейнелеріндегі көркем прозадағы жаңғырған қалып авторлық таныммен өзгереді;

– этно-фольклорлық бейнелер жастарды тәрбиелеуде үлкен орын алады [1, 10 б.].

Қазіргі тәуелсіз ел әдебиетіндегі ұлттық белгілердің қайта орнығуына фольклордағы, этнографиядағы көркем кестелер әсер еткені анық. Көркемдік ойдың жаңа ғасырға қайта жасалуының себептерінің өзі де қоғамдық қажеттілік пен сұраныстан туындап тұрғаны белгілі. Ұлттық белгілерін қайта қарап, жоғын өткеннен іздеген халық талабы көркем ойға қайта оралтты. Бұл алдыңғы ойды қайталау емес. Барды қайта жасау, Сондықтан да боларғалым Ж. Дәдебаев: «Халық байырғы тұрмыс-тіршілігіне тән, этнографиясы мен ұлттық өмір сүру ерекшеліктеріне сәйкес, әбден орныққан, қалыптасқан фольклорлық, этнографиялық заңдылықтар мен ұғым-түсініктердің, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрге қатысты қағида, ережелердің қатаң сақталуын және сонымен бірге көшпелі тұрмысқа тән көркем детальдардың орнымен қолданылуын айтуға болады» – дейтіндігін еске алсақ, халықтың ереже мен қағидаларды, тұрмыс пен тіршілікті сағынуы мен соның сақталуын қажетсінуі де қайта жаңғыртылуға себеп болады. С. Қирабаев қазақ әдебиетіндегі фольклорлық үлгілердің ерекшеліктері туралы:

- 1 Фольклор мұрасы көп және көп жанрлы.
- 2 Ертегілік мұра.
- 3 Эпостық шығармалар.
- 4 Тұрмыс-салт жырлары.
- 5 Көркемсөз үлгілерінен тұрады.
- 6 Халықтың өмір сүру жағдайын көрсетеді.
- 7 Тарихи тұрмысын суреттейді.
- 8 Дүниетаным, кәсіп, әдет-ғұрпын бейнелейді.
- 9 Оптимизмнің мол мәлімет беретінін айтады [2, 10 б.].

Фольклорлық прозаның өзін де д көркем бейненің өзі уақытқа тәуелді емес. Оны оқиғаларынан сырт алып, кез келген қоғамға алып келуге болады. Кеңістіктегі адамгершілік құндылықтар мен адамдар арасындағы қатынас фольклорлық үлгідегі сипатты қалаған себептердің бірі – 60-80-жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдай болса, екінші ғасыр басынан бастап халықтың жоғалтқаны, азабы мен қиындығы мол болды. Осы қиындықты бөлісетін, өткенді айтып, қиындықтың басқаларға да тән екендігін ашу қажеттілігі де туындады.

Қазақ әдебиетіндегі 20-ғасырдың 60-жылдарындағы этнографиялық сарындарға қайта бойлауы, сол тақырыптағы көркем туындылардың жазылуы ел есінен ұлт танымының суреттері ғана емес, түсінігі мен мәні де кетпегендігін анық байқатты. Бұл көркемдік ой, кейіпкер, сурет арқылы кең ашылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Таңжарықова, А.** Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 44 б.

2 **Қасқабасов, С.** Жаназық – Астана : Аударма баспасы, 2002. – 490 б.

3 **Бердібаев, Р.** Қазақ эпосы. – Алматы : Ғылым, 1982. – 229 б.

4 **Тойшанұлы, А.** Көне түрік бітік тастары // Қазақ әдебиеті, 2008. т. желтоқсан Тойшанұлы А. М. Мағауин жаңа прозасының алтын өзегі. // Жұлдыз. – 2010. – №7. – 182-191 б.

5 **Тойшанұлы, А.** Сыншы адалдықтың күзетшісі болуы керек! // Дала мен қала. – 2012. – 8 қазан.

6 **Тойшанұлы, А.** Эпос әлемінде-Ер Жанқожа // Ана тілі. – 2014. – 26 маусым, 2 шілде

7 **Тойшанұлы, А.** Қазақтың есті сөздері // Парасат. – 2009. – № 8. – 14-15 б.

8 **Шарабасов, С. О.** Бөкеев әңгімелері құрылымындағы фольклорлық сарындар // Изденіс. – 2000. – № 4-5. – 22-26 б.

9 **Сүйіншәлиев, Х.** 19-ғасырдағы қазақ әдебиеті – Алматы : Мектеп, 1986. – 237 б.

М. МАҒАУИННИҢ «ШАҚАН ШЕРІ» РОМАНЫ: ТАБИҒАТ ПЕН ҚОҒАМ

ЕЛІҚПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Роман, эпикалық жанр – сюжеті мол, кейіпкер бейнесін кең ашатын, оқиғасы бірнеше жылдарды қамтитын көлемді эпикалық шығарма. Қазақ әдебиетінде роман ХХ ғасыр басынан бастап жазыла

бастады. Алғашқы М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романынан кейінгі Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», «Қартқожа», С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», М. Әуезовтің «Абай жолы» (роман-эпопея), С. Мұқановтың «Өмір мектептері», Ф. Мүсіреповтің «Оянған өлке» т.б. романдары – қазақ қоғамының әр кезеңін кең суреттейтін туындылар.

Қазақ әдебиетінің 20-ғасырының 60-жылдарынан бергі әдебиетте роман жанры жаңа бағытта қарқын алды. Осы кезеңдегі жазушының «Көкмұнар», «Көкбалақ», «Шақан шері» романдарымен бірге «Аласапыран» дилогиясының орны өзгеше.

М. Мағауиннің әдебиет әлеміндегі алғашқы нық қадамдары туралы әдебиеттанушы Т. Сыдықов: «Адам жанының нәзік сырларын кейіпкерлердің өзіне аштырып, өмірді қолдан жасамауға, ойда жоқты бар етуге қаны қас, байыпты қаламгер келе жатқандығын паш етті. Өнер талабына адалдығымен, суреткерліксергектігімен оқырманын көп нәрсеге дөметтіріп тастады» [20, 72] – деген пікір айтады.

Қаламгердің қазақ әдебиетіндегі роман жанрына қосқан үлесі туралы айтқан кезде «Аласапыран» роман-дилогиясы туралы айтылуы шарт. Роман 1981-1983 жылдар жазылған. Бұл роман үшін жазушыға Абай атындағы Мемлекеттік сыйлық берілді.

Роман оқиғасы 16-ғасырдың соңы мен 17-ғасырдың 10-жылдарына дейінгі аралықтағы қазақ даласы мен орыс патшалығындағы басты мәселелерге арналған. Ұлт ретінде жаңадан қалыптаса бастаған қазақ халқының елдігін, мемлекеттігін сақтап қалу мәселесі төңірегіндегі әрекеттер, саяси тартыстар, әлеуметтік жағдайлар мен түрлі күрестердің бірде өршіп, бірде басылып тұрған шағы.

Роман-дилогияның орталық тұлғасына Дәшті-Қыпшақтың падишаһы Тәуекел ханның қалғаны (орнын басушы адам), Ұзын оқты Ондан сұлтанның баласы Ораз-Мұхамед алынған. Ораз-Мұхамед – қазақ өлкесі мен Ресей жерін жалғастырушы буын, рухани, дипломатиялық жақындықтың жанды көрінісі. Бар саналы ғұмырын Россия патшалығында өткізгендіктен ол туралы ғылыми еңбектердегі нақты мәліметтер де бар.

Автор екі халық арасындағы тарихи достық, серттестік күйлерін жалған сүйіспеншілік, көлгір сый-сияпат, алдамшы күлкі арқылы аңғарылатын қалың ресми қатынастар ашпайды. Көршілес жұрттар – бір халық, бір ру, бір ата тұрған, жекелеген адамдар арасындағы бірлік, ынтымақ жолдарының шынайы күрделілігі. Осындай аса маңызды саяси-әлеуметтік мәселеге байланысты нағыз диалектикалық, барынша шыншыл суреткер көзқарасын талап етеді. М. Мағауиннің ішкі

дүниесіне бар назарын сала тұрып, сыртқы орта, әлем қайшылықтарына ең алдымен көңіл бөледі, ал Ораз-Мұхамед сезімдегі, ой орманындағы тылсым пернелер шектеулі мөлшерімен ғана ашылады. «Қаһарман қашанда орталықты ұстап тұрады. Ораз-Мұхамед образындағы осы заманалық мән-маңыз, тартымдылық қасиет кейіпкердің тұтас халық өкілі, отан ұлы, рухани бостандық іздеуші қайраткер санатына өсуінде жатса керек» [1, 73-78 б.] деп бағалаған Р. Нұрғали. Жазушының «Шақан шері» романы 1984 жылы жазылған.

Роман оқиғасы: «Жел қаққан қоңырқай. Момақан. Тек салқын үшкын атқан жанары ғана өжет кейіп, ер мінезін танытқандай. Байсалды кеңдік бар. Қайратына, қажырына сенген, ешкімге ырық бермеген асау жанның салқам бітімі. Бірақ бұл – оң жағынан қарағанда ғана. Сол жақтан... Сол жақ бетте – самайдан иекке түскен бұжыр-тыжыр, терең, үш қатар тыртық. Қиығы кеміс, ызалы шегір көз шапыраштана түйіледі. Ұрты да жырық. Аппақ, өткір, сойдақ тісі жарқырап тұр. Адам шошырлық. Қарсы алдынан қарағанда адам шошырлық. Әйтсе де құбыжық емес. Өзгеше тұрпатты пенде.

Тұтқынның ерекше болмысы жанар мен жарақатта, тіпті, арбиған саусақ, бұлшықты мойын, кен иық, зор кеуделі еңсегей бойда ғана емес-ті. Киімі, киімінде еді ғажап ерекшелік. Тарғыл сары. Қызғылым ренді сары тарғыл жолбарыс терісі. Үстінде қара жолағы еңдей пішілген, түгі тусырылған жолбарыс жақы. Қайың бұтақ түймелері ағытылған ашық өңірінен іштегі камзол, кеудедегі көйлекке дейін жыртқыштың терісінен тігілгені көрінеді. Бұттағы шалбар да жолбарыс жонынан. Аяқта – тықыр түк, күлгін сары пұшпақтан құралған жұмсақ байпақ; кылтадан орай жүндес, жағал таспамен тартып қойыпты. Басына киген, екі иықты бүркей жапқан мол пішімді тарғыл шұбар далбайдың омырауға түскен қос құлағы да пұшпақ екен, ұзындығы шынашақтай, имек, өткір, қоңыр қошқыл тырнақтар тізіле саудырап тұр. Тұтқынның жанкешті, жыртқыш кейіпін айғақтай түскендей», [2, 3] – деп суреттейді.

Жұрттан өзгеше киім киген, өзін де өзгеше ұстайтын тұтқынның үстіндегі киімдері қоғамнан бөлектей түседі. Тұтқынның өзінің тұлғасы мен түр-тұрпаты да басқа. Өткен замандардың, адамзаттың табиғатпен бірге болған, бөліне қоймаған кезеңінің суреттерін еске салатын киімдері ызбар мен айбатты ма, әйтеуір бір жаттықты сездіреді. Жазушы суреттеп отырған Шақан шері мен тұз тағысы жолбарыс арасындағы жылдарға созылған арпалыс Шақанның шеріні жеңіп, оның атын да өзіне алғандығын дәлелдейді. Қаламгердің шығармасындағы

сюжеттік-композициялық арқауға негіз болған Шақан мен жолбарыс арасындағы қактығыс, күрес себептері Шақан үшін:

- 1) кек алу;
- 2) өз жаны үшін күресу;
- 3) мекен еткен жері үшін күресу болса, жолбарыс үшін керісінше:
  - 1) тіршілік үшін, тамақ, талғажау үшін;
  - 2) мекен еткен жері үшін күресу;
  - 3) өз жаны үшін күресу болып тармақталып кетеді.

Адам мен жыртқыш арасындағы күрес әрқайсысының осы өз тілектері мен мақсаттары үшін жүреді. Көркемдік әсерінің қуаттылығы жағынан «Шақан Шерінің» орны бөлек. Мұнда адамдарға қастандық жасаған тарғыл терілі жолбарыс тұқымы мен аңшы қаһарман Шақанның қалай айкасақа түскендігі көркемдік шеңберінде әсерлі суреттеледі. Жақын адамдары қаскөй жыртқыштың құрбаны болғаннан кейінгі Шақанның ішкі дүниесінде соғып өткен сұрапыл дауыл кеудеге беріш болып қатқан кек, сол заманның адамына тән қайсарлық пен көзсіз өжеттік – қанды сюжеттің бір-бірінен ұштасып, шырматыла жалғасып отыратын даму тармақтары. «– Бас киімді алу керек, – деді тарғыл жігіттің кеудесінен ғана келетін, орысша киінген, тақиялы, шәрке тілмаш. – Мәртебелі төреге құлдық ұру керек!».

Тұтқын сонда ғана төрде – сырмақ, не кілем үстінде емес, жұкаяқ сияқты, бірақ арқалығы бар биік орындық үстінде, малдас құрып емес, тізеден бүгілген сирағы салбырап, өзіне сынап, тексере, бөлкім таңырқай қарап отырған төреге бет бұрды. Шашы ерапайсыз өсіп кеткен екен, түйенің шудасындай, иығына түседі. Бірақ сабалақ емес, майлап, сәндеп, артына қайыра тарап қойған. Бет аузы түгел түк. Мұрты оқтаудай, сақалы күйектей. Арасынан аузы әрең көрінеді. Қалың сақал-мұрт та, ұзын шаш та сап-сары. Төренің өзі де сары шабдар. Өңі ғана емес, киімі де. Екі иық – алтынды желегі саудыраған, оқалы, алақандай тақта. Омырау – сары ала шынжыр, тіпті, домалақ түймелерге дейін сары» [2, 3].

Шығармада адам рухының асқақтығы түз перісі жолбарыстың қаһарлы мінезімен аастастырыла, шендестіріле суреттелген. Жалпы осы хайуанаттар тақырыбына арналған туындылардың барлығында да адам баласының рухани құбылысы, әсіресе қазақ ұлтына тән жекелеген мінез-құлықтар психологиялық шиеленістер арқылы айқын көрініс тауып отырады. Жолбарыс та ең бірінші өз мекені өз күресуде. Адам баласы оның мекен еткен жеріне келіп кірді. Бұл қашаннан да қауіпті. Жыртқыш аңның адамды жеуінен бұрын өз өмір үшін, өз ұрпақтарының өмірі үшін күресуі де – табиғат заңы.

Жолбарыстың мекеніне адам келді деген адаммен бірге үлкен қауіп келді. Адамзаттың аң-құс, жан-жануарға қарағанда сұранысы мол. Ол тек күнделікті тамағы үшін, қарны тойдыру үшін ғана өмір сүрмейді. Егін егіп, жер өңдейді. Суды бұрып, жаңа арнаға қояды. Тау мен тасты бұзады. Шөпті жұлып, құрылыстар салады. Жан-жануар, басқа да табиғат иелері өз тіршіліктерінен айырылады. Тіршілігі үшін қажеттіліктерін жоғалтады. Адамзаттың мәдениетті үйреніп, кейіннен өркениетке қадам басқанынан соң бергі аралықта қаншама жан-жануар құрып кетті. Өз мекенінен айырылды. Адам баласының қастығы соншалық тілсіз хайуанмен сансып та жатқан жоқ. Айтуға тіл жоқ. Олардың ісі – өз қолынан келгенше күресу. Жолбарыспен күресіп жүрген Шақан кім еді? Сұрақ осы жерден басталады? Роман да осы жерден басталады. Жазушы шығармасында тұтқынды суреттеуден бастайды. Бұл қоғамнан да, тағдырдан да, заманнан да, өз ортасынан да қыспақ көрген – Шақан шері болатын. Шері – сөзінің қазақ тілінде екі түрлі мағынасы бар.

1 Шер – парсы тіліндегі жолбарыс сөзінің қазақ тіліндегі қолданысы.

2 Шер – қайғы-қасірет, мұң-зар [3, 202 б.]. Жазушы осы мағынаны да алып шыққан. Өмір бойы жолбарыспен алысып өткен Шақан мен оның қайғы-мұң мен қасіретке толы өмірі ерлік пен өрлікке, өкініш пен зардан тұрады. Тұтқын қоғам үшін зиянсыз болатын. Бірақ оны адамдар өз жамандықтарын, өз қиянаттарын жабу үшін пайдаланды. Табиғат пен адал күреске үйренген Шақан үшін бұл да – зар.

«Бетіне күлкі ізі қайта көрінген, бірақ жанарындағы ызбар тарқамаған төре балағы бұратыла, сықырлай басып, тұтқынның сол жағына шықты. Тесіле қарап, бет-аузындағы жарақат ізін байыптады. Содан соң сыртынан айналды. Оң жағынан қарады. Көңіл қояр ештеме таппады. Қарсы алдынан шықты. Тұтқынның киімінің үлгісін, бағанарқын анықтағысы келгендей, үңіле бере кегжие серпілді де, иек астынан, жанарға жанар қадап, тіке қарады. Бірақ арбаспады. Түйіле жемірген қалпы аз тұрып, еріне күрсінді» [22, 5].

Қоғамға бөлек, ортаға бейтаныс болып кеткен Шақанның бұндай адам таңырқап қарайтындай кейіпке көшуіне ішкі ызы мен ашу ғана емес, кек пен жеңбей қоймаймын деген белгісіз және себепсіз мақсат ықпал еткендігін бастық ұға бермейді. Ол үшін кек пен намыс, өз мұраты үшін барлығын да тәрк ету, сол жолда тек жалғыздық пен бақсыздықты таңдау – түсіне бермейтін түсініктер.

Тұтқын да басында ештеме ұқпайды. Өзінің қоғам алдында, адамдар алдында арының таза екендігіне күмәнсіз. Сондықтан да

төреге де, тілмашқа да қорықпай қарай алады, жасқанбай сөйлей алады. Жалпақтайтын, құлдық ұрып, бас иетін себептері жоқтықтан, өрлігі мен ерлігін паш етіп тұра береді. Қоғамға тұтқын зиянды болмағанымен, қоғам үшін жамандық жасап, зиянды әрекеттерге бармағанымен де, олардың жеке мүдделері үшін тұтқын енді ғана ұғады.

«Төбеден алақанмен салып қалса ғой, ауыз омыртқасы опырылар еді. Бірақ тұтқынның кеудесінде ызы да, кек те жоқ, бағзыда ат үстінде, кейін аңшы соқпағында беттеспеген. Ең бастысы – аң емес, аңшы. Және жүйкеіс берік, жүрегі қатты адам» [2, 5]. Биліктің өз мақсаты бар. Сол билікті жүргізіп отырған адамдардың көңіліне жақын келетін істер бар. «Қайтадан жан біткен, қайтадан кісі қалпына енген тілмаш түкірігіне шашала шәлдүрлеп, ұғындырып жатыр. Әрине, жолбарыс жүрек Шақанның кім екенін. Жаңа қалада бұрын да талай болғанын. Бұл жолы дәл іргедегі ата-бабасының зиратына тауап ете келгенін. Өзін ұстағанда мылтығы, қаруы бола тұра ешқандай қарсылық жасамағанын. Ақтығын. Заңға залалы, кісіге қастығы жоғын. Екі-үш ауыз сөз. Ашық. Айқын» [2, 6]. Бірақ ол тұтқын ойлағандай емес екен. Тілмаш сөзі мүлдем бұасқа арнаға ауысқан болуы керек. Төре оған Жантайды аттың деп, Кенесары мен Садыққа шпион болдың деп жазғыра бастады.

Тұтқын сонда ұғады. Алдында тұрған кемиек, талпақ танау, тайқы маңдай бір кездегі Жалтақ Жантай екенін. Бұл жолбарыспен, жыртқыш дала тағысымен алысты. Ал алдындағы сасық шиебөрі. Жыртқыш емес, кісі етін жейтін жалмауыз.

Тұтқын туралы осындай түсініктерден кейін автор оның қалай Шақан шеріге айналғандығын баяндайды.

Ауыл-елмен өкпелескен аңшы Шақан баласы Сәмен мен әйелі Ажарды алып, қалың қамыс ішіне көшіп кетеді. Оқиға осыдан басталады. Алғашық күн. Жаңа қоныс. Алғашқы қар. Тып-тыныш дала. Барлығы да жарасымды, жайлы, сияқты өрі Шақанның малы жоқ болғанмен «күмда өрген киікті, қырда жортқан құланды менікі» деуі де байлығы болмағанымен, аш қалмайтындығын анық аңғартып тұр.

Жазушы қашанғы өзінің стилімен осындай тамаша, бұзылмаған тыныштықты түртетін детальді де ұмытпайды. « – Ой, алла-ай, жаңа жұртқа қонғанда тым құрыса алыстан ұлыған бөрі үні естілуші еді. Тып-тыныш. Сауысқанның сарқылының өзі құлақ жарады. Бір түрлі елегізіп ұйықтай алмадым. Жалғыздыққа мал екеш мал да тосырқайды екен, мен үйден шыққанда қу жорға даладан оқыранып, кара бура мойнын созып шыр айналды...» – деген әйелі Ажардың

сөзіне мән бермейді. Ажар сұнғылалық па, әлде белгісіз бір сезімдер белгі берді ме, үй маңын торуылдап жүрген бір құбыжық бар екендігін сезетіндігін айтады. Сол құбыжық жолбарыс болып келіп, бірінші баласын, сосын әйелін құртады. Тағы өз дегенін істеді. Келген күні-ақ ошағын талқандап, Шақанды жалғыз қалдырды.

Адамдар ортасына өкпелеп, қоғамнан қорлық көріп, бәрінен безіп келген Шақанның бірінші алған соққысы табиғат соққысы қоғамның қиындығынан да асып түсті. Адамдар ортасына өкпелеп, табиғатқа қашты. Енді қайда қашады. Шақан үшін бір ғана жол қалады – ол күресу. Көз алдында өзінің күштілігін дәлелдеп баласы мен әйелін жалмаған жолбарыспен қайта күресіп, өзінің жеңетіндігін көрсеткісі келеді.

Қаламгер Шақанның қамыс арасында өткен уақытында дүние ісінен бөлектігін, алдыңғы прологта айтылғандай адамды өлтіруді ойлап, соңына түсу мен хан мен батырдың жанына еруді ойлаған жоқ. Баласы мен әйелін өлтірген жолбарысты тұқымымен құртып енді жолбарыс атаулының соңына түскен кезінде адамдар ортасынан елші де келеді. Өзі өлтірген жолбарыстың жалғыз шөңжігі қалады. Енді соның соңына түседі. Оны да кездестіреді. Бірақ алғашқыда өлтіре алмайды. Соңында әйтеуір құртып тыныш табады.

Қаламгер өз кейіпкерінің адам екенін, оның да сезімі мен көңілі бұзылып, жаны да үзіліп, ішкі иірімдеріне өзгеріс келетіндігін біледі. Сондай сәттердің бірі Арқадағы Атабек аулындағы оқиға болып шығады. «Екі жыл!..Бес жыл емес, екі жыл! Екі жолда оралмасам, үмітіңді үз деген. Өлгенім, жолбарысқа жем болғаным деген. Бағынды байлама, ерге бар деген. Меңсүлу!.. Құшағына құлаған. Жарқат басқан тыртық бетінен өпкен. Тамғының асты, қос анар жарыса біткен жұпар иіндік үсті қаптаған торы мен екен. Шақан есінен адаса жаздаған. Бірақ әдеп сызығынан ататй алмады. «Қал, – деген Меңсүлу. – Біржола мендік бол. Сонда... менің өмірім сенің жолыңа тігіледі...» Мен мұнда тұра алмаймын...» – деген Шақан. «Ақ некемді қи да алып кет, – деген Меңсүлу. – Әкем риза, батасын береді. Қамыс күркеде асыңды қамдап, жолыңды бағып отырам. Алатау айналсаң да ізінді басам. Бақиға дейін бірге боламыз...» Шақан жапада жатқан жігітке өз аяғымен келген, өз аузымен сөз салған өжет қызға шұбалана қарап еді. Меңсүлу қып-қызыл болып кетті. «Пәк шықпасам, бетіме түкір де, жүре бер...» – деген жүзін жасырып. Шері атанбаса да жолбарыс емесі – аз күн серіктесіп,, бір сәт құмарласып, жайына кетер аң емесі сонда ғана санасына жеткен Шақан шынымен босап еді. Күнәдан, енді қыздың өзі

тілеген қызықтан бас тартты. Ақиқат сеніммен айтып еді. Келем деп. Оралам деп. Екі жыл күт деп. Және осы сөзді жаныңа тұт деп. Екі жылдан соң келсем, күйеу болармын, бес жылдан соң келсем, бауыр болармын деп. Бірақ оралмаспын, ажалым жолбарыс тырнағынан деп» [2, 17 б.].

Жазушы Шақанды ер етіп, нағыз жүректі жолбарыстың қайратына қарсы тұрар өр етіп суреттейді. Бірақ бұл өрлік адамдар ортасына қажет өрлік емес. Сондықтан да кейіпкер қай күннен бастап осындай күйге түстім деп ойға шомған шақта ойы оның елден жырыла көшіп бөлек кеткен кезіне әкеледі. Елден кеткен күні, қоғамнан алыстаған күні өлген күні екен. Сонымен Шақан жолбарыстың соңында жеті жыл өткізеді. Суреткер сипаттауында кейіпкер бойында мәрттік пен қажырлық, адалдық пен, тазалық бар. Бірақ бұндай кіршіксіз тазалық, мөлдір адалдық, қайтпас қайрат, ерен батырлық пен күш қоғам үшін қажетсіз. Повестің оқиғасы осыны түйеді. Бұндай тазалық табиғатқа жарасады. Сондықтан да Шақан елдің ортасына орала алмайды. Сол өзі алысқан жолбарыспен табиғат ортасында қала береді.

Табиғатқа да адам баласынан бұндай тазалық пен бұндай қажырлық, бұндай қайсарлық керек емес. Алғашқы қайшылыққа келесі қайшылық қосылады.

Мәңгілік табиғатта қала алмайды. Адамдар ортасын бүтіндей жауып тастап кете алмайды. Тіпті болмағанда жан көңілі қалайтын ата-бабасының, болмаса, әке-шешесінің бейіті бар, бастарына барып құран оқып, дұға етпей болмайтын. Адамшылығы да – сонда. Шақанның адам ретіндегі қайшылығы да осылай туындайды.

Табиғатқа бүтіндей кіріге алмайтын, адамдар қоғамының мүлдем бөліне алмайтын кейіпкер өз ортасының табиғаттың да, қоғамның да құрбаны болып шығады. Қоғам оны алау мен арбау арқылы, жамандық пен арсыздық, сатқындық пен жауыздық арқылы тұтқындайды. Адам табиғаттың бөлшегі ғана, оның алысу, оның заңдарына қарсы шығу, адамзаттың өз ойының жеңісін көру, табиғатты солай жеңу мүмкін еместігі Шақан бейнесі арқылы барынша ашылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Нұрғали, Р. Қазақтың 100 романы. – Астана : Фолиант, 2004. – 456 б.

2 Мағауин, М. Шақан- Шері. – Алматы : Жазушы, 1993. – 448 б.

3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Т.10. – Алматы : Ғылым, 1986. – 512 б.

4 Джеймс Джордж Фрезер Золотая ветвь. – Москва : Издательство политической литературы, 1986. – С. 703

5 **Мағауин, М.** Екі томдық шығармалар жинағы, 2-том. – Алматы : Жазушы, 1990. – 447 б.

6 **Әйтімов, М.** Қазақ повесіндегі лиризм. – Алматы : Жазушы, 1988. – 310 б.

7 **Қирабаев, С. т.б.** Қазақ әдебиетінің тарихы: жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы : Жазушы, 2002. – 410 б.

8 **Сыдықов, Т.** Тарих һәм тұлға // «Қазақстан жоғары мектебі» журналы. – 1998. – № 1. – 72 б.

КАЗАХСКАЯ КВАДРОФИЛОСОФИЯ В КОНТЕКСТЕ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

ЕРЖАНОВ Е. А.

магистр философии, ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова,
г. Павлодар

Средневековье ознаменовалась расцветом мировой культуры в лице Арабского Востока и Центральной Азии. Если по мнению Фомы Аквината философия на Западе была «служанкой теологии» [1, с. 39], культура утопала в церковном мракобесии, миллионы людей гибли от инфекционных эпидемий, то Восток достигает наивысшей своей апогеи развития культуры и цивилизации. И благодаря исламской цивилизации мир сохранил и развил достижения античной культуры и философии, поднял на новый уровень мировую культуру.

Актуальность данной проблемы обусловлена прогрессивностью исламских идей, их консолидирующий и созидательный заряд мотивировали превращение третьей мировой религии в важный элемент общественно-политической жизни многих стран Востока, детерминировали «мусульманский ренессанс» во всех сферах деятельности. Тюркский мир в свою очередь внес неопределимый вклад в развитие мусульманской науки и культуры. Труды выдающихся мыслителей Абу Насра Аль-Фараби, основоположника алгебры Аль-Хорезми, признанного патриарха медицины Ибн-Сины, физиков-астрономов Аль-Бируни и Улугбека, труды по теории и практике исламского права Жусупа Баласагуни, тюркского энциклопедиста

Махмуда Кашкари, книги мудрости Ахмета Яссауи, Коркут Ата и поныне штудировуются и почитаются как кладезь науки и мудрости.

В этот период Казахстан, интегрированный в систему исламской цивилизации, с эпохи раннего средневековья становится как составная часть исламской цивилизации. Несмотря на меньшую степень его привязанности, так называемым классическим догматам по сравнению с Ближним и Средним Востоком, умаляют значение ислама в Казахстане никак нельзя. Следовательно, Казахстан, в силу геополитических факторов, определенным образом состоялся как периферия по отношению к эпицентрам ислама регион, однако нужно подчеркнуть, что в своих существенных, общечеловеческих чертах ислам укрепился в Казахстане. Тем более он претерпел определенную трансформацию, связанную, в первую очередь, с особенностями хозяйственно-культурной типологии (ХКТ) и ментальностью кочевнического общества казахов, т.е. сплав ислама и тенгрианства.

Современная социокультурная ситуация в независимом Казахстане детерминирована потребностью ренессанса этнического самосознания и этнокультурных традиций государствообразующей нации – казахского народа, и в этом аспекте представляется одним из актуальных проблем изучение казахской философии в контексте исламской культуры.

Следовательно, специфической чертой ислама как мировоззрения в Казахстане стал неординарный синкретизм с местными традициями тенгрианства. Проникнув в Великую Степь, ислам, не став доминирующим принципом государственной жизни и политики, укрепился и утвердился как часть мировоззренческой ориентации общества, как компонент культуры и значимый фактор религиозно-культурной практики.

Ислам некогда ниспосланное через Пророка Мухаммада является глобальным интегрирующим фактором, в том числе и для Казахстана, триумфальное шествие лучезарного учения в казахской степи проходило в основном на добровольной основе.

В результате мировоззренческие универсалии ислама, особенно в сфере нравственности, начиная с периода проникновения ислама в казахскую степь, и в последующем нашли свое отражение не только в повседневном жизненно-практическом опыте людей, но и выразились в философских исканиях казахских мыслителей Коркут Ата, Адип-Ахмед Махмуд Жуйнеки, Сыпыра жырау, Асан кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Жиёмбет, Маргаска, Ақтамберды, Татикара, Шал, Бухар жырау и др. [1, с. 101].

В данной статье мы постараемся рассмотреть казахскую философию в контексте исламской культуры на основе философских воззрений четырех (квадро) столпов казахской философской мысли Аль-Фараби Абу Насыр Мухамед ибн Тархан ибн Узлак ат Тюрки, Ходжа Ахмеда Хазрет Султан Яссауи, Абая Кунанбаева и Шакарима Кудайбердиева.

Итак, феноменальную роль и значение для исламской философии сыграли идеи представителя протоказахской степи – тюрка Аль-Фараби Абу Насыр Мухамед ибн Тархан ибн Узлак ат Тюрки, известного в истории мировой философии как «Әл муаллим ас-сани» – Второй Учитель.

В социокультурном аспекте достижения исламской философии классического периода было предопределено в значительной степени не столько в сохранении и передаче античного греческого наследия, сколько в попытке осмыслить собственную эпоху, ее исторически новую духовную реальность, что началась с деятельности Пророка, найти истину бытия человека в этом мире. Методология научного познания позволяло это сделать на языке философии, который был определен системой рассуждений и доказательств, содержащихся в философских воззрениях Сократа, Платона, Аристотеля и их последователей [2, с. 196-204]. В этой связи фундаментальность философских поисков Аль-Фараби и определила энциклопедизм его воззрений. Философия и естественные науки, логика и поэтика, музыка и этика становятся «предметом его исследований» [3].

Прерогативой его творческого поиска, высшим смыслом его философии необходимо признать исследование «последних инстанций»: проблем бытия, смысла жизни, счастья, поисков ответа на вопрос: «Как построить общество, соответствующее принципам Добра, Разума, Красоты и Любви?».

Вследствие этого, уделявший много времени общественно-политической и нравственной проблематике Аль-Фараби в своей концепции идеального государства разработал такие фундаментальные идеи, как гармонию и совершенство человека, просвещение, концепцию нравственного очищения и достижения счастья, рационализм, разум, гуманизм, торжество знания и др., которые детерминировали последующее развитие философской и общественной мысли Казахстана, практической деятельности политиков, выдающихся государственных деятелей, как Ахмет Байтұрсынов, Алихан Букейханов Халел Досмухамедов, Мухамеджан Тынышбаев и др.

Наряду с этим, актуальность и востребованность идей Аль-Фараби имеют место быть и сегодня, когда Казахстан на пути интеграции в орбиту независимых, развитых государств мирового сообщества и поиска собственного пути развития в этом многополярном мире. Остановимся лишь на одном аспекте из многогранного наследия Аль-Фараби, востребованного и для современной философии Казахстана.

Нужно отметить, что философия советского периода, как хорошо известно, проходило под знаменем марксистского атеизма, при этом характерной доминантой большинства исследований была логико-гносеологическая направленность, что показывало преимущественное развитие когнитивного аспекта философского мировоззрения, в то время как философия по своему существу есть рефлексия над мировоззрением, синтезирующая в себе результаты не только познавательной, но и нравственной, эстетической, религиозной культур.

Все мировые религии и в том числе Ислам содержат отблеск божественного откровения и свидетельствуют о высоком назначении человека, который должен служить не сам себе, а высшим ценностям – Истине, Добру и Красоте. Будда, Христос и Мухаммад были учителями человечества.

Следовательно, пантеизм Аль-Фараби явился тем принципом, благодаря которому на языке философии была выражена концепция единства бытия. Мир есть целое лишь постольку, поскольку он зависит от Творца, поскольку он является его творением. Взятый вне Бога, сам по себе мир распадается на множество объектов. Лишь в отношении к Творцу можно говорить об упорядоченности мира и мире как целом, поскольку эта целостность определяется степенью близости или удаленности от Творца. Гармонизирующим принципом становится иерархия предметного мира, обусловленная зависимостью от Первопричины.

Благодаря этому теория эманации Аль-Фараби позволяла выражать эту фундаментальную зависимость предметного мира от Творца, поэтому в системе мира, как она строилась в рамках его онтологической концепции мироздания, господствовала лишь относительная связанность предметов, объектов друг с другом, так как подчиненность и взаимозависимость их друг от друга были производной от подчиненности Богу. Означающее переход от высшей и совершенной онтологической ступени универсума к менее совершенным и низшим ступеням. Философски выразить концепцию единства мира в таком

понимании смогла философия неоплатонизма. В прагматическом отношении для Аль-Фараби существенно утверждение божественного порядка в государстве. Ответственность за это мыслитель возлагает на идеального правителя. В трактате «О достижении счастья» Аль-Фараби пишет, что искусство руководить, добродетель правителя, его мышление и знания являются самыми большими по силе, понятия же «философ», «первый глава», «правитель», «законодатель», «имам» представляют собой одно понятие.

Следовательно, идеальный правитель, согласно Аль-Фараби, такой правитель, олицетворением которого был пророк Мухаммад, являющийся идеалом и правителя, и священнослужителя одновременно, исполненным заботами как нравственного, так и духовного благополучия своих граждан. Он был практическим исполнителем воли «Необходимого Сущего» в государстве и идеологическим проводником идей воспитания граждан в духе высокой нравственности; он же – воплощенный в плоть и кровь «чистый разум».

Надо отметить также актуальность для современности понятия «умный город», который муссируется в современном «Масс-Медиа», в свое время по образному выражению Аристотеля были оценены города-полисы. Следовательно, «Добродетельный город» (Умный город) Аль-Фараби – образец упорядоченности и гармоничной структурной организации, что характерно всей Вселенной, выступающей как творение «Необходимого Сущего».

Сознательное абстрагирование от некоторых конкретных явлений культуры человека, сциентистски-ориентированная философия потеряла в содержательном плане, ее исследования в большей степени стали бездуховными, оказались лишены личностного смысла. Вследствие этого философия Аль-Фараби востребована современностью, ибо она, будучи историко-философским завоеванием, позволяет в определенной степени компенсировать значительный пробел прежнего исторического материализма догматизированной советской философии.

Один из ярчайших мыслителей тюрко-исламского мира был представитель тюркской суфийской философии Ходжа Ахмед Хазрет Султан Яссауи. Детерминантой его философии в развитии философской и общественной мысли, определившей его особый «статус» и отличительную черту мировоззрения, явился перенос суфийско-исламской концепции Бога на почву традиционного мировоззрения кочевников Великой Степи. В этом аспекте уместно будет вспомнить высказывание президента Нурсултана Назарбаева:

«Исламская культура средневекового Казахстана имела свою специфику, мало соответствующую догмам нормативного Ислама. Суфизмом Яссауи были проникнуты все уровни менталитета тюркоязычного общества того времени. В его учении сохранили свое значение элементы тенгрианства, как символы, составляющие жизненную, политическую философию тюрков» [4, с. 43].

В последующее время «Книга мудрости» Ходжа Ахмеда Хазрет Султан Яссауи стали настольной книгой истинного мусульманина, духовно-нравственного восхождения человека к Богу, согласно которой каждый человек в своем развитии может достичь ступени внутреннего совершенства. Условия для этого предопределены божественным Проявлением, более того, в этом заключается божественное предопределение рода человеческого, стержнем которой является восхождение к совершенству Любовь к Богу [5].

Гуманистическое звучание творчества Хазрет Султан Яссауи, обаяние и высшая ценность его идей заключается в том, что он искал пути обновления человека, старался поднять его духовность, усовершенствовать человека. Нравственные требования мыслителя, обращенные к каждому человеку, сохранили свою актуальность, востребованность и по сей день. Именно от любви к Богу и от него к Любви к Человеку – таково направление духовно-нравственного движения. Поэтому в основании религиозной концепции Яссауи были заложены общечеловеческие принципы Добра, Человечности, Справедливости, поэтому синтезированная форма религиозного отношения к миру, выраженная им, нашла глубокое понимание и поддержку в тюркской среде. Так, в творчестве выдающихся казахских мыслителей Коркут Ата, Адиб-Ахмед Махмуд Жуйнеки, Сыпыра жырау, Асан кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Жиёмбет, Маргасқа, Ақтамберды, Татікара, Шалкииз, Бухар жырау нашли свое продолжение гуманистические идеалы Яссауи.

На протяжении тысячи лет сущность суфизма пытались постигнуть ученые Ближнего и Среднего Востока, затем и всего мира к постижению этой по-настоящему волнующей тайны. Это мы можем проследить в классической поэзии Востока, во многих поэтических произведениях Газали, Санайи, Аттара, Джами, Руми, Фирдоуси, Низами, Саади, Навои и других можно с той или иной степенью выраженности проследить созвучные или близкие суфизму идеи. Они же играли немаловажную роль в мировоззренческом становлении и развитии духовного мира Абая – признанного гения казахского народа, его воплощенной мудрости.

Философское мировоззрение Абая многогранно и сложно и по содержанию многозначная. Вследствие этого каждое поколение прочитывает и осмысливает его по-иному, открывая в нем каждый раз, новые грани и оттенки. Философские воззрения Абая по-разному интерпретируются в научной литературе, то он становится близок то восточному суфизму, то западному рационализму, он – то теист, то деист с явно выраженной материалистической тенденцией. Атеистическая и материалистическая платформа философии Абая была выпестована советской идеологией классового подхода, господствовавшего в советский тоталитарный период. Исходной позицией для атеистической оценки мировоззренческой направленности философии послужили критика Абаем деятельности мусульманских мулл и ишанов в казахской степи.

Поэтому мы констатируем, что философия Абая – сосредоточенное выражение духовности казахского народа. Центральное место в философии Абая заняла проблема человеческого существования – экзистенция, «философия отчаяния» как способа прорыва из мира отсталости и незавершенности казахского социума.

Аксиологическая значимость философии Абая в том, что она имманентна способу бытия человека, определяется эпохой, типом социальности, способом общения, культурой и ее способами выражения, формами познания и т.д. По авторитетному мнению, Абая: «Мудрецом или мыслителем можно назвать только того, кто своим умением, размышлениями и опытностью дошел до сознания высших духовных сил и обязательно соединяет в себе любовь и правду» [6, с. 123]. Таким образом, он – неисчерпаем, непреходящ, является константой, постоянным источником вдохновения.

По мнению Абая, мир создали не люди – они только познают уже сотворенный Аллахом мир. Люди стремятся к высшей справедливости и любви, и мудрым становится тот, кто искренне поверил и понял величие Аллаха. Именно искренне поверил и понял величие Аллаха, а не заставил себя уверовать в это [6, с. 123].

Разумеется, совершенно однозначно, что Абай признает Аллаха и верит в его всемогущество, милосердие, любовь и силу, о чем весьма подробно он пишет в тридцать восьмом слове, являющемся сердцевинной и средоточием его религиозно-философской концепции, в которой он последовательно проводит принцип единства Творца и сотворенного.

Доминантой для каждого индивида, по мировоззрению Абая, состоит в соблюдении двух неоспоримых условий: убежденности в

могуществе веры и стремлении к познанию веры. Разум, которым, согласно казахскому мудрецу, Аллах наделяет человека, делает его единосущным с Богом. Концепция разума снискала Абаю славу великого казахского просветителя, посвятившего себя заботам преодоления невежества казахского этноса. Между тем разум тождествен науке. По его авторитетному мнению, между начитанностью и настоящими знаниями такая же разница, как и между наукой и внешними проявлениями, где красноречие выдается за мудрость, так и между разумом и научностью, тождественной рассудку, есть различия. Концепция разума Абая монолитно связана с концепцией Бога. Разум – объективная всеобщность, следовать которой и означает быть разумным. Разум выступает как универсальный принцип самосознания, который связан с принципом человечности.

Основная мысль этической концепции Абая «Адам бол!» выражает нацеленность его мировоззренческих устремлений на фундаментальные основания бытия человека. Человечность та форма всеобщности, которая выражает сущность традиционного казахского социума как целостности, где формы общения людей друг с другом являлись доминирующими, где человеческое отношение, экономическое, политическое и др., определяло нравственные нормы и традиции, тем самым детерминировало особенность традиционного казахского социума его духовность.

Центральная проблематика философских воззрений Абая этическая концепция «Адам бол!». Это этическая платформа воспитания и просвещения, которая пронизывает всю социально-философскую мысль казахских мыслителей, обществоведов современности. Нравственное поведение, согласно Абаю, всегда предполагает поступать не только сообразно внешним обстоятельствам, нормам, традициям, но и внутреннему волеизъявлению, сознательно подчиненному собственному разуму. Разумное поведение есть подлинно человеческое поведение, нравственное поведение есть разумное поведение. Это магистральная установка просветительской концепции Абая. Философское кредо Абая, воплотившего в жизнь нравственное требование своей философии «Адам бол!», ставшего неиссякаемым источником духовной силы казахского этноса, его доминирования на великом пути Совершенства.

Абай, как патриот своего народа, глубоко переживал проблемы культурной самоидентификации казахского этноса, с чем связана его острая критика пороков казахского общества, он высмеивал религиозный фанатизм, религиозное двуличие и невежество с точки

зрения «истинной» рационализированной религии. Сообразно с этим это была созидательная критика, необходимая для движения к будущему совершенству на путях Разума, Добра, Человечности.

Наследник творчества Абая Кунанбаева, продолжатель исламской философии Шакарим Кудайбердиев писал, что «После смерти Абая, который для меня всегда служил образцом, я принял для себя, как единственно приемлемый, путь человечности, чистоты и честности». И этот путь привел его к размышлениям на тему онтологических проблем человека, поисков истины, которую можно «видеть глазами разума», ибо, как отмечал Шакарим, наш ум не может не осмысливать причин бытия [7, с. 93-96].

Сегодня он признан звездой первой величины в плеяде блестящих мыслителей и поэтов, которых выдвинул казахский народ в начале XX века. Шакарим был величайшим поэтом-лириком, философом, историком, его заслуженно называли «поэтом философов и философом поэтов». В эпицентре его творчества был человек, являющейся мерилем всех духовных ценностей. Шакарима, как его гениального предшественника и учителя Абая, отличало глубокое чувство любви к своему народу, стремление отдавать ему талант, способность и знания [8, с. 91-96].

В этой связи мы имеем отношение весьма значимого в истории казахской культуры вопроса о степени исламской культуры в лице философских воззрений ислама в этнокультурное сознание казахского этноса.

Теоретические разработки Шакарима основывались на поиске истины, который был тождественен выбору убежденной мировоззренческой позиции, без которой было бы невозможно определять и созидать свою нравственно практическую жизнедеятельность. Выбор пути, с экзистенциальной напряженностью, осуществляемой Шакаримом, рассматривался им как проблема, разрешаемая или на пути признания Творца и вечной жизни души, или на пути, утверждающем, что все в мире возникает самопроизвольно, без вмешательства Творца и смерти души вместе с телом. Мусульманские мыслители Казахстана в лице Шакарима, как и на всем российском Востоке; придерживаясь традиционных духовных ценностей, считали, что мусульманское мировоззрение не только не противоречит научному, но и имеет большое социальное значение, поскольку способствует сохранению гуманистических основ личности в сложных противоречивых явлениях XX века.

Шакарим Кудайбердиев стоял у истоков историко-философской концептуальности казахской философии, именно такой методологический подход стал ведущим в современной философской литературе Казахстана. Особый интерес для исследования исламской философии представляет методология философского исследования, которой прекрасно овладел Шакарим и продемонстрировал в своих знаменитых «Трех истинах». Если проводить сравнительный анализ по использованию этого метода ими пользовался Аристотель в «Метафизике» и «Политике», Френсис Бэкон в «Новом органоне», Шакарим пишет так: «...исследующий должен быть осведомленным в разных религиях и науках, знать, что по данному поводу высказывал тот или иной ученый. При этом весьма необходимое условие: надо остерегаться того, чтобы исповедуемая им вера, прочитанное и усвоенное им, укоренившиеся привычки, определенные пристрастия не оказались вдруг в зависимости от чьих-то воззрений по той лишь причине, что исходят они от какого-то замечательного человека: приняв на веру сказанное авторитетной личностью, нельзя же оставаться бесповоротно привязанным к ее словам и идеям, следует полностью раскрепостить свой разум и беспристрастно, не болезненно-воспаленным, здравым рассудком изучить и критически оценить разноречивые по содержанию, противостоящие в своих положениях и выводах книги, высказывания, суждения, практически содеянное» [9, с. 19-24].

Важное значение имеет фундаментальный труд Шакарима Кудайбердиева «Три истины», где с определенных методологических принципов глубоко анализируется проблема выбора истинного пути, демонстрирует современному познанию силу своего духовного вдохновения, коренящуюся в постоянном диалоге противостоящих позиций «за» и «против». Разнополярные силлогизмы и точки зрения постоянно находятся в диалектическом развитии как «единство и борьба противоположностей» – в целом, развивают философскую позицию Шакарима.

Важнейшей особенностью философии Шакарима, является отстаивание основных положений исламской философии, которые позволяют проиллюстрировать следующее:

- причинные истоки всего существующего – в безмерности познания, могущества и искусности творца;
- душа существует изначально и вечно и при каждом следующем процессе круговорота она идет к новому качественному восхождению;

– неотъемлемым свойством души является совесть. «Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве, – писал Шакарим, – я называю мусульманским словом «ар-уждан», русским – «совесть» [10]. «Ар-Уждан» Шакарима возвышает душу человека и необходимо ему в этой бременной жизни и постбременной жизни души.

Следует подчеркнуть, следование этим трем ипостасям есть истинный путь совершенства человека. Каждый человек, согласно Шакариму, уверует в Творца и посмертную жизнь души, что совесть – первейшая ее потребность, тогда сердце его никогда не очерстует и поступь его станет на ортодоксальный верный вектор жизненного пути. Такова формула назидания Шакарима своим последователям.

Надо отметить, что основоположник русской классической литературы Лев Толстой в свое время принял суфизм и был предан Русской Православной Церковью анафеме, т.е. проклятию. Следовательно, ярким примером трудного пути к пониманию и восприятию суфийских ценностей является путь Льва Николаевича Толстого, который во всех деталях можно проследить по его дневникам и письмам. События жизни Толстого в 1909-1910 годах свидетельствуют о том, что он достиг цели, хотя в полной мере насладиться достигнутым им совершенным состоянием и воссоздать его в своих творениях у него уже не оставалось времени и сил. На то, что он оставил людям подробнейшее описание и детальный анализ своих поисков, ошибок, сомнений и колебаний на этом Пути, чтобы идущие вслед за ним их не повторили, обеспечило ему достойное место среди великих Учителей человечества [11, с. 5].

Возникает вопрос причем здесь Лев Толстой? Актуальность рассмотрения философских воззрений Шакарима Кудайбердиева и Льва Толстого заключается в том, что без эстетического понимания идеала, с учетом которого оба мыслителя исходят в решении проблем искусства, морали, этики, философии с эстетических концепций. Шакарим впервые отреагировал и объявил единомыслие во взглядах с Толстым, и в этой связи он признал его своим духовным учителем:

И от слов не отступаюсь, ученик я Льва Толстого
Хоть безбожником объявлен, но святош бессильно слово
Всей душою возлюбил он справедливости дорогу
Он – владелец дум глубоких, кинул смелый вызов богу [11, с. 32].

Казахская философия в лице выдающихся четверых столпов казахской философской мысли мы проследили основные этапы становления и развития исламской философии в Казахстане.

Исследование духовности, исламской философии набирает новые обороты. Независимый Казахстан постепенно эмансипируется, освобождаясь от духовных оков тоталитаризма, наложившего вето на изучение исламской философии, реакционностью которой была пронизана практически вся литература советского периода.

Вследствие этого, многие проблемы и аспекты исламского мировоззрения и исламской философии практически остались не исследованными, недоделанными для широкой общественности и научной интеллигенции. Идеологические штампы и ярлыки незаслуженно навешивались на лучших представителей исламской философской и общественной мысли, включая и рассмотренных нами. И не только идеологические. Многие политические деятели исламской ориентации, служители культа и простые люди поплатились своими жизнями за религиозные убеждения и взгляды.

Синхронно с процессом подъема этнического самосознания казахского населения происходит возрождение религиозных идеологий. Конфессиональная ориентация населения стала стержневым обстоятельством в политике и составляющей частью социокультурных инноваций, воздействовавших на ментальность, т.е. способность мыслить, оценивать действительность, принимать решения, свойственные различным этническим группам, также государствообразующей нации повлиявшей на судьбы миллионов соотечественников. Уход с исторической арены коммунистической идеологии и потеря осуществляемой ею интегративной функции, возрождение этнокультурных традиций инициировали сложные процессы переосмысления роли религии среди различных социальных страт населения, в том числе и среди критически или индифферентно относящихся к религиозной вере в прошлом. Активное влияние политической, социально-экономической, нравственно-этической, социокультурной обстановки, а также национально-этической и демографической специфики детерминировали развитие исламской культуры и философии в Казахстане.

Таким образом, вышеизложенный материал позволяет заключить, что весьма важное значение в исследовании исламской философии на постсоветском пространстве фундаментальным является казахская квадрофилософия в лице Аль-Фараби, Яссауи, Абая и Шакарима, чьи идеалы пронизаны гуманностью, общечеловеческими ценностями и оставили незабвенный след в истории общественной и философской мысли казахского этноса и служат парадигмой ренессанса казахской этнической культуры и духовности. К началу XXI века исламская

культура пускает глубокие корни в этнокультурном сознании, превращаясь в идейную основу, национальной самоидентификации как этноса. Сегодня на волне современного этнического ренессанса казахский этнос вновь обращаются к исламской культуре и философии. Таким образом, сформированная школа казахской квадрофилософии в лице Аль-Фараби, Яссауи, Абая и Шакарима являются релевантной частью постижения Истины и Разума, Добра и Ар-Уждана, Красоты и Любви.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Ержанов, Е. А.** Философия. Қысқартылған курсы. Оқу құралы. – Павлодар, 2017.
- 2 **Ержанов, Е. А., Арқатова, А. А., Есенова, Т. Д.** Антик философиясының көрнекті өкілі – Аристотель // Материалы международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников «XIV Сатпаевские чтения» – Павлодар, 2014. – Т.6.; Ержанов Е. А., Кекилова Ж. К., Алдажарова А. М. Платон философиясының ерекшеліктері. Материалы международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников «XIV Сатпаевские чтения». – Павлодар, 2014. – Т.6. – С. 217–224.
- 3 Коллективные монографии Института философии МН – АН РК «О логическом учении Аль-Фараби» / Коллективная монография Института философии МН – АН РК. – А., 1999.
- 4 **Назарбаев, Н. А.** В потоке истории. – Алматы, 2000.
- 5 **Ержанов, Е. А.** Сопылық дүниетанымының ерекшеліктері. // Материалы международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников «XIV Сатпаевские чтения» – Павлодар, 2014. – Т.6. – С. 224-231.
- 6 Абай. Слова назидания. – Алма-Ата : Жалын. – 1982. – С. 123.
- 7 **Ержанов, Е. А.** Философские воззрения Шакарима о сущности жизни. // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная, 2005. – № 4.
- 8 **Ержанов, Е. А.** Последняя осень Шакарима // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная, 2006. – № 1.
- 9 **Ержанов, Е. А.** Шәкәрім Кұдайбердіұлының діни-философиялық көзқарастары. // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «II Торайгыровские чтения», Т. 1. – Павлодар, 2007.
- 10 Шакарим Кудайбердыұлы. Тьму раздвинул ..../ Сочинения. – Алматы : Дарын, 2001.
- 11 Суфии: восхождение к истине. – М. : Эксмо, 2008.

ФИЛОСОФИЯ ИСЛАМА В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ КАРАХАНИДОВ

КАЙРБЕКОВ Н. Е.

докторант PhD, университет «Нур Мубарак», г. Алматы,
преподаватель (ассистент), ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Исламская религиозная философия в эпоху правления династии Караханидов (382-607/992-1211, Мавераннахр и Восточный Туркестан, Семиречье) имеет свою интересную историю. Ведь она развивалась в рамках определенных религиозных догматов. В исламской философии, с самого ее зарождения возник целый спектр течений и направлений на территории Казахстана и Центральной Азии.

Богатство и многоцветность этого спектра усиливала мощная струя философских поисков за пределами религиозности. Философы и богословы этого региона проявляли свой потенциал на высокие уровни необходимых знаний.

Современная теория исламской мысли широко раскрыла свои границы, и приняла в ряды религиозной науки такие дисциплины как исламская теология, психология, философия. В период правления этой династии на территории Казахстана и Центральной Азии стала широко распространяться исламская религия, поэтому многие литературные и научные произведения философии и религии были написаны на арабском языке.

В нашей статье мы раскрываем тему об исламской философии и философско-религиозных аспектах мусульманского мышления и ее особенностях в Центральной Азии в период династии Караханидов. В действительности ислам, как наука, говорит о философском мышлении пассивно, но несмотря на это в истории этой религии мы встречаем много богословов ('улама'), которые непосредственно занимались этой тематикой, или же связывали ее параллельно с другими религиозными науками.

Нужно отметить, что философские идеи в средние века чаще всего были облачены в религиозные одежды. Строго говоря, религия не является философией. Религия – это богослужение, когда происходит связь между Богом и человеком. Для религии характерны чудеса, в философии же то и другое ставится под сомнение. В то же время нельзя не видеть и определенное сходство религии и философии в религиозных воззрениях, как и в любых других воззрениях, всегда содержится философские идеи.

Мусульманские философы и богословы в период Караханидов

Почти все религиозные науки ислама, а также философия религии в период правления династии Караханидов на территории Казахстана и Центральной Азии связаны с расцветом арабо-мусульманской философии. Большие города такие как Бухара, Самарканд, Узкент стали ступенью экономического, культурного и образовательного процветания этого региона. В этих городах строились мечети, мусульманские школы (медресе), центры образования, куда поступали по повелению правителей династии Караханидов почти все древние рукописи научного характера. Они были по многим отраслям знания: математике, астрономии, физике, медицине, истории, географии, религии и философии. Почти во всех прикладных и практических науках были обширные разделы, посвященные философским проблемам. Это были традиции мышления ученых и богословов того времени.

Династия Караханидов при завоевании других территории, требовали выплаты дани не только драгоценностями, но и сочинениями философов и богословов мусульманской религии. По всей территории, которая принадлежала этой династии вели работу специальные порученцы с одной единственной целью – искать и приобретать древние рукописи философии, религии и других наук. В Самарканде и Бухаре работал огромный штат переписчиков и переводчиков, систематизировавших поступающие манускрипты с разными научными текстами по философии и религии. Таким образом перед людьми, которые еще недавно были кочевниками и воинами, почти неграмотными, открывались бескрайние горизонты философской мысли.

Античное философское наследие, представленное прежде всего такими именами, как Аристотель и Платон (по арабский Аристоталис и Ифлятон), дало мощнейший импульс развитию мусульманской философской мысли в Центральной Азии.

Первые арабские философы своим подражанием древнегреческим авторам повлияли и на ученых, философов и богословов из Самарканда и Бухары, а также других городов этого региона. Вскоре появились грамотные и образованные философы из местной среды.

Одним из первых философов можно считать Ходжа Ахмед Йассауи (ум. в 562/1166-1167 г.), он был крупным проповедником ислама в период XI-XII вв. С его именем связана мечеть, построенная Тимур-ханом в конце XIV в. в Туркестане. Этот мусульманский

философ написал сборник стихов «Диван-и-Хикмет». Он родился в Исфиджабе во времена правления династии Караханидов примерно в конце XI в. Большую часть жизни провел в Яссы (Туркестан). В Исфиджабе он учился у выдающегося имама Арыстан баба (ум. примерно в XII в). Далее он продолжил свое обучение в Бухаре у шейха ислам Юсуфа Хамадани (ум. в 535/1140-1141 г.). В его трудах можно отметить следующие факторы это: культурно-исторического, этнографического, социально-бытового характера.

Ходжа Ахмед Йассауи дает толкование четырех направлений это: 1) исламских положений (шариата), традиции, обычай; 2) тарихата, идея суфизма; 3) хакихата, приближения к Богу; 4) ма'рифата, познания религии. Среди его учеников можно отметить выдающегося Сулеймана Бакыргани (ум. в 581-582/1186 г.). Он тюркский святой, легендарный софийский ученый, распространитель ислама и исламской философии.

Йусуф Баласагуни (ум. в 468/1075-1076 г.) жил в городе Баласагун и воспитывался при дворце, побывал во всех крупных научно-литературных центрах государства Караханидов. Изучил персидский, арабский и китайский языки. Кроме того, изучал историю, астрономию и другие науки. Он жил в этом городе Баласагун, который был одним из самых больших городов и крупных центров философии и богословия в государстве Караханидов. Оно представляло собой в этногенетическом плане объединение ряда тюркских племен, возвысившихся в начале X в., и просуществовало в течении несколько веков [1, с. 75].

Из истории религий можно проследить исторический факт, что философия играла, так называемую роль «религии» вообще. Древние греки опирались и основывались на философские заключения учёных. Философы Ближнего Востока и Центральной Азии показывают силу философской мысли равной религиозной [2, с. 220].

Ученый-филолог времени Караханидов Махмуд Хусейн ибн Мухаммад Кашгари (ум. в 495/1101-1102 г.) – лингвист, географ, автор «Диуани лугат ат-тюрк» любил общение с философами своего времени. Он родился в Барсхане, на берегу Иссык-куля. Его труд «Диван лу'ат ат-тюрк» является не только толковым словарем, но и подлинной энциклопедией народной жизни тюрков времени правления династии Караханидов. Автор имел большой круг знакомых и друзей, среди которых были выдающиеся философы и богословы Центральной Азии.

Адиб Ахмед ибн Махмуд Иугнеки (год смерти не известен) Его единственный труд это книга «Хибат ул-Хакайк» («подарок истины»). Он родился в конце XII в. Его родной город был Иугнек, по мнению археологов находился близ Туркестана. Изучал богословие, а также арабский и персидский языки. Основные мысли его книги – польза знания, основы морали и человечности. Главный его труд был написан в книге «Дар истины», она была написана на тюркском языке, на котором говорило население государства Караханидов. В ней отразились черты морали, существовавшие в то время среди населения Центральной Азии.

В период правления династии Караханидов осуществлялось распространение ислама по все территории, что повлияло на развитие мусульманской философии и богословия. Среди ученых богословов можно отметить, тех которые со всех сторон приглашались правителями династии в Баласагун, Самарканд и Бухару. Видимо это делалось, для усиления своей власти и авторитета среди местного населения Центральной Азии. Примером можно показать то, что династия Караханидов приняла ислам, и это напрямую связано с именем кагана Сатук Богра-хана, который взял также себе мусульманское имя ‘Абд ал-Карим. Ислам приняли более 200 шатров. После принятия ислама, Сатук Богра-хан превращает город Баласагун в один из центров мировой мусульманской цивилизации. Ислам был объявлен государственной религией в новом государстве [3, с. 149].

В период правления этой династии мусульманские ученые занимались больше чем одной дисциплиной, такими науками как математика, астрономия, химия, богословие. Так мусульманскими учеными или философами по ал-Фараби называли тех, кто одновременно занимался более чем одной наукой [4, с. 150].

Исламская философия является душевной и религиозной, она решала большие традиционные проблемы того времени, такие как отношение к человеку, к существующему миру, к вселенной и взаимоотношение между Богом и самим человеком. Ведь исламская философия основывается на религиозные аспекты, верования и ее центральными объектами является суть вопросов о Боге, Разуме, душе человека. Поэтому мы видим, что исламские философы всегда имели общение с грамотными и всесторонне развитыми богословами своего времени.

Здесь можно отметить несколько выдающихся ученых богословов и правоведов периода Караханидов. Например, можно отметить деятельность правоведа (факиха), представителя местной

богословско-правовой школы (мазхаб) Абу Ханифы, Баха’ ад-дин Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби (ум. после 500/1106-1107 г.), родом из Исфиджаба. В исторических источниках мы встречаем разные варианты написания его имени. Например, поздние ханафитские авторы ‘Абд ал-Кадир ибн Аби-л-Вафа’ ал-Кураши (ум. в 775/1373 г.) в «ал-Джавахир ал-мудийа» и Касим ибн Кутлубуга (ум. в 879/1474 г.) в «Тадж ат-тараджим» передают его имя в следующей форме: Баха’ ад-дин Абу-л-Ма’али Мухаммад ибн Ахмад ибн Йусуф ал-Исфиджаби. Однако другой автор, выходец из Золотой Орды Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави (ум. в 989/1581 г.) в «Ката’иб а’лам ал-ахйар» приводит приблизительную дату кончины автора – после 500/1106-1107 г. [5, с. 301].

Из вышесказанного можно заключить, что поздние составители биографических словарей (тараджим), используя первоначальную информацию, превращали эти краткие сведения о жизни и деятельности ал-Исфиджаби в более смутные данные. Почти все источники сообщают название его единственного труда, составленного в Самарканде во время правления династией Караханидов – «Зад ал-фукаха’» [5, с. 201, 301].

Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби родился и получил образование в своем городе Исфиджабе (ныне руины этого города находятся на территории Южно-Казахстанской области). Здесь он сформировался как зрелый ханафитский правовед. Однако в сохранившихся памятниках средневековой историко-биографической литературы отсутствуют подробности его жизни и деятельности в его родном городе Исфиджабе. О нем также указывается в книге «Ката’иб а’лам ал-ахйар мин фукаха’ мазхаб ан-Ну’ман ал-мухтар» как богослов и один из выдающихся преподавателей мусульманской школы Баха’ ад-дин Абу-л-Ма’али Мухаммад ибн Ахмад ибн Йусуф ал-Маргинани ал-Исфиджаби, который был учителем Джамал ад-дин ‘Убайд Аллах ибн Ахмад ал-Махбуби ал-Бухари и Абу Бакр ибн Ахмад ибн ‘Али ал-Балхи ас-Самарканди. Баха’ ад-дин ал-Исфиджаби скончался примерно в конце шестого века хиджры [6, л. 177а].

Перенесение в 432/1040 г. караханидом Ибрахимом Тамгачханом (444-460/1052-1068 г.) своей столицы из Баласагуна и Узгенда в Самарканд стало важным событием не только в истории государства, но и будущим определяющим фактором как в жизни нашего автора, так и других выдающихся философов, и богословов. Известно, что правители из династии Караханидов для нейтрализации влияния местных самаркандских богословов (‘улама’) выдвигали

на официальные должности богословов, приглашаемых из Туркестана и Исфиджаба. В рамках этой долгосрочной политики уже сформировавшийся в Исфиджабе знаток фикха Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби был назначен на высшую религиозную должность в государстве Караханидов – шайх ал-ислама [5, с. 199].

Так же одним из выдающихся ученых и богословов Бурхан ад-дин ал-Маргинани объединил бухарские и самаркандские традиции: через 1) ‘Усмана ибн Али ал-Пайканди (ум. в 552/1157-1158 г.) Шамс ал-Аимма ас-Сарахси; 2) также через Мухаммад ‘Абд ар-Рахмана ал-Бухари (ум. в 546/1151 г.); 3) а также ас-Садр аш-Шахида; 4) Ахмад ибн ‘Абд ал-‘Азиз ас-Садр ас-Са‘ида (VI/XII); 5) Абу Хафс ан-Насафи; 6) его сына Абул-л-Лайс ан-Насафи (ум. в 552/1157); 7) Мухаммад ибн ал-Хусайн ал-Банданиджи (VI/XII в.)

В Самарканде фамилия Бурхан ад-дин ал-Маргинани пользовались влиянием в течении очень долгого времени. Представители этой семьи занимали должность шайх ал-ислама в Самарканде в течении четырех веков, вплоть до 906/1500 г.

Его продолжателем был Мухаммад ибн Махмуд ал-Уструшани (ум. после 632/1234 г.) в Самарканде. Он получил образование также у Абу-л-Касим Мухаммад ибн Йусуф ал-Хусайни ас-Самарканди (ум. в 556/1161 г.) и Захир ад-дин Мухаммад ибн Ахмад ал-Бухари (ум. в 619/1222-1223 г.).

Ученик ал-Уструшани в Самарканде был Хусам ад-дин ал-‘Алибади (ум. в 642/1245 г.). Его традиции были унаследованы представителем семьи Бурхана ад-дин ал-Маргинани – Зайд ад-дин ‘Абд ар-Рахим ибн ‘Имадад-дин Аби Бакр ал-Маргинани (ум. в 670/1271г.) [5, с. 225-226].

Потомки Бурхана ад-дин ал-Маргинани занимали много разных серьезных должностей, такие как: шайх ал-ислам, хатибы и имамы мечетей Самарканда. Последний представитель этой династии стал – шайх ал-ислам Ходжа Абу-л-Макарим. Он был смещен со стороны Мухаммада Шайбани-хана (905-916/1500-1510 г.), на его место был назначен Хаджа Хаванд, потомок Абу-л-Лайс ас-Самарканди (вторая половина IV/X в.) [5, с. 226].

Исламская религиозная философия

Не смотря на религиозный характер, исламская философия ставит логическое мышление на должный уровень и отчасти полагается на разум в рассмотрении проблем божественности, бытия, человека [7, с. 74].

Единый (Бог), по мнению философии Ислама, – это Творец, Создатель. Он создал нечто из ничего. Таким образом, природа в исламской философии очень прочно связана с метафизикой. Цель исламской философии является рассмотрение искусства логики. Человеческий разум – это сильнейшая мощь среди всего потенциала человека. Разум бывает двух видов – практический, тот, что управляет телом и упорядочивает действия и теоретический, также его называют различающим, который обособляется знанием и познанием. Этот вид разума, что воспринимает сенсуальные познания и отбирает из них целостные понятия при помощи эффективного разума [7, с. 519].

При помощи разума мы объясняем, доказываем, открываем практические истинны. В действительности, познание – это не субстанция как оно есть. Среди них есть те, которые познаются разумом и те, что извлекаются из опыта. Это мнение поддерживалось группой преподавателей, но также имело противников. Когда разум и предписание сличались в религиозном духе, то, иногда, между ними возникал спор, который должен был поддержать одного и ослабить другого или примирить их между собой.

Арабские и тюркские философы и богословы изучали древнюю восточную и греческую философию, но к Платону и Аристотелю имели отдельный подход. В Центральной Азии были переведены множество серьезных сочинении Платона и Аристотеля. Но арабы и тюрки узнали о трудах Платона и Аристотеля через их произведения, а также изучая высказывания предыдущих историков и философов о них на примере.

Исламская философия имеет особенность согласования между мыслями философов. Согласование между одними философами и другими. В целостности философии, а также в том, что крупные философы должны иметь точку соприкосновения, если цель их всех заключается в истине. И нет сомнения в том, что Платон и Аристотель вожди философии, основатели ее фундамента, подробно излагались о ней, и невозможно представить их в разногласии. Также мусульманские философы работали над согласованием между преданием и разумом. С полной уверенностью можно утверждать, что все мусульманские философы от ал-Кинди (ум. в 259-260/ 873 г.) до Ибн Рушда (ум. в 594-595/1198 г.) занимались именно этим согласованием, использовали весь свой потенциал. Это старание было лептой в распространении философии, и её вхождения внутрь других исламских наук.

Основоположником восточного перипатетизма является ал-Кинди, получивший звание «философ арабов». В основу своего мировоззрения ал-Кинди положил идею всеобщей причинной связи, в силу которой всякая вещь, если только она осмыслена до конца, позволяет, как в зеркале, познать в ней всю вселенную. Ортодоксальные приверженцы Корана смотрели на него как на еретика. Из многочисленных сочинений ал-Кинди сохранились лишь небольшие отрывки. Ему принадлежат: «Обзор сочинений Аристотеля», «О пяти сущностях», «О ближайшей причине возникновения и уничтожения», «Об определениях и описаниях вещей». Следуя Аристотелю, ал-Кинди утверждал, что «извечное – это то, что вообще никогда не могло быть несуществующим». Не имеющее причины извечное не уничтожается и не изменяется, поскольку не является телом. В качестве такого не имеющего определения начала ал-Кинди называл материю, которая выступает как первичное по отношению к форме, порождающей видовые различия, творящей вещи, являющейся их потенцией.

Большую роль в распространении философского учения античности сыграл ученый, философ ибн Сина (ум. в 428-429/1037 г.). Он много сделал для утверждения рационального мышления и пропаганды естественнонаучных и математических знаний. В своём учении он сохранил и материалистическую, и идеалистическую тенденции Аристотеля, иногда отступая от аристотелизма к неоплатонизму. Ибн Сина признавал вечность материи, рассматривая её как причину многообразия единичных вещей, и выступал против астрологических и иных суеверий. Его основное сочинение было «Книга знаний», которое содержит сжатое изложение его логических и физических взглядов.

Были и опроверженцы взглядов аристотелизма, например, исламский богослов, правовед и философ Абу Хамид Мухаммад ибн Мухаммад ал-Газали ат-Туси (ум. в 504-505/1111 г.). Наибольшей известностью пользовался его трактат «Опровержение философов». Как основатель ортодоксального богословия, синтезировавший учение мусульманских мистиков-суфиев с «правоверным» исламом, ал-Газали выступил в другом своём фундаментальном труде – «Оживление религиозных наук». Из прочих работ теолога следует упомянуть трактат «Избавляющий от заблуждения», в котором отразилась борьба передовых и реакционных философских идей того времени.

Нужно отметить, что исламская философия, тесно связанная с наукой. Мы знаем, что философия дополняет науку и наоборот. По мнению мусульманских философов, все науки, касающиеся мышления,

относятся к философии. Посредством ее решают все проблемы природы и всего, что связано с ней [7, с. 79-80].

Все мусульманские философы были, во-первых, учеными, а потом лишь философами. Здесь нужно отметить, что ученые и богословы отдавали предпочтение науке и исследованиям законов природы. Многие ученые утверждали, что человек не может быть философом, если он не изучал одно из направлений науки. Например, Ибн Сина, на сколько он был безупречен в медицине, на столько же он был силен в философии.

В действительности, с точки зрения ислама, наука и исследования законов природы очень крепко связаны с философскими познаниями, и нельзя представить одного без другого. Здесь можно сказать о Абу Бакр ар-Разий (ум. в 307-313/920 или 925 г.), он был крупнейшим медиком и философом средних веков, отличающийся глубоким мышлением, способным распознать болезнь, которая не была известна до того [8, с. 502].

Из выше сказанного, можно сделать вывод, что философия – это наука, которая зародилась в Древней Греции, до Европейского ренессанса изучена арабами и тюрками мусульманами и стала основой в возникновении философии Ислама.

Итак, философия – это удел каждого человека. Философия помогает человеку найти ответы на важные для него вопросы. Даже не занимаясь философией, человек всё равно философствует, так как мыслит.

Философия и её изучение помогает найти верную дорогу к истине. Как развивалась философия, можно проследить по древнейшим источникам, книгам, трактатам ученых, философов и богословов.

Время династии Караханидов – это эпоха после античности и до эпохи Возрождения. В средние века, используя знания античности (Аристотеля, Платона), философы делали выводы и, либо допускали их учения, либо не принимали их, и находили новые объяснения тех или иных явлений. Последователям следует знать философию средних веков, для того, чтобы иметь основу знаний для дальнейшего использования или их опровержения. Мы же, изучая философию прошлых веков, можем проследить, как она менялась в учениях разных религиозных мыслителей. Парадоксально, но мыслители средних веков, отрицая философию и логику античности, постоянно прибегали к работам античных авторов и пользовались их логикой.

Особенность философии ислама в период правления династии Караханидов характеризуется её слиянием с религией. Многие философы были священники и богословы. В некоторых случаях философы и богословы были выше чем государственные должности. В средневековой религии ислама – Бог – абсолютная личность, Бог един. А человек понимается как единство веры, надежды и любви. Жизненность, заключённая в исламе, состоит в развитии личностного начала. Человек представился в новом образе, который во многих отношениях превосходил античные представления.

Не только теология влияла на средневековую философию, но и философия в свою очередь определила специфику религиозного освоения действительности, художественное творчество, средневековую словесность, а также научные дисциплины, школы (мадраса), центры образования и науки в Караханидском государстве.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Йусуф Хас Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым / Пер. Н.Гребнева. Пер. отдельных глав. – Гослитиздат УзССР, 1963. – 120 с.
- 2 Гегель. Философия религии. Пер. с нем. М.И. Левиной. – М.: «Мысль», 1976, – Т. 1. – С. 220.
- 3 **Кочнев, Б. Д.** Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). Москва: «София», 2006.
- 4 **Казибердов, А. П., Муталибов, С. А.** Абу Наср ал-Фараби, исследования и перевод: «Фан», 1986. – 150 с.
- 5 **Муминов, А. К.** Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Казак энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
- 6 **Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави.** Ката’иб а’лам ал-ахйар мин фукаха’ мазхаб ан-Ну’ман ал-мухтар. Рукопись № 2929 Центра восточных рукописей имени Абу Райхана Беруни Ташкентского государственного института востоковедения, лл. 16-442а.)
- 7 **Али Ахмад.** Тарих фикри-л-‘арабий ал-ислами. Дамаск: «Ар-рауда», 1997. – 740 с.
- 8 ‘Абд Рахман ибн Халдун. Мукаддима Ибн Халдун. – Каир: «Дару-л-фаджри ли-т-турос», 2004. – 607 с.
- 9 **Канке, В. А.** Философия. – Москва: «Логос», 2001.
- 10 **Мареев, С. Н., Мареева, Е. В.** История философии: учебное пособие. – Москва: «Академический проект», 2004.

11 Под ред. Фролова И. Т. Философский словарь. – Москва: «Республика», 2001.

12 **Григорян, С. Н.** Из истории философии Средней Азии и Ирана. – Москва, 1960.

13 **Григорян, С. Н.** Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. – Москва, 1966.

14 **Фролова, Е. А.** Проблема Декарта в современной арабской философии. // Вопросы философии. – 1969. – № 5.

15 **Шаймухамбетова, Г. Б.** Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция (начальный период). – Москва, 1979. – 152 с.

16 **Фролова, Е. А.** Проблема веры и знания в арабской философии. – М., 1983. – 168 с.

17 **Смирнов, А. В.** Логика смысла: Теория и её приложение к анализу классической арабской философии и культуры. – Москва, 2001. – 504 с.

18 **Лимэн Оливер.** Введение в классическую исламскую философию. Пер. с англ. – Москва, 2007. – 280 с.

19 **Корбен Анри.** История исламской философии. – Москва: Прогресс-Традиция, 2010. – 360 с.

ЭТНОГРАФИЗМДЕР: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Этнографизмдерді тіл білімінде этнолингвистика зерттейді. Этнолингвистика басқа қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар сияқты тілді мәдениет контекстінде қарастырады. Тіл тарихы мен этнос тарихы, оның мәдениеті бір-бірімен тығыз екені белгілі. Сондықтан да тарих пен мәдениет деген ұғымға халықтың рухани мәдениеті мен материалдық (шаруашылық) мәдениеті де кіреді. Этнолингвистика тілді этностың болмысы мен таным тұрғысынан зерттейді.

Этностың немесе ұлттың танымы мен болмысы сол халықтың өзі жасаған материалдық және рухани құндылықтары арқылы көрінеді. Бұл байлықты сақтаушы және кейінгіге жеткізуші – тіл.

Этнолингвистикалық зерттеу – тіл байлығының этнос болмысының мәдени, рухани дүниесін, бейнелейтін мағлұматы бар сөздерін талдап зерделеп түсіндіру. Қоғам өзгерген сайын халықтың

тұрмысы мен, шаруашылығы, дәстүрі мен мәдениеті, болмысы мен танымы өзгере береді. Бүгінгі жаһандану кезеңінде ұлттың өз белгілерімен, өз қалпымен, өз бейнесін қалтыру мүмкіндігі шектеулі тұста халық тілінің алғашқы үлгілерін жинақтау мен жаңа қоғамға лайықтап қайта қолданысқа енгізудің қажеттілігі де туындайды. Осы тұрғыда қазақ тілінің бірнеше тарихи кезеңдері еске түседі. Бұл кезеңдер де ұлттық болмысына тарихи, рухани, саяси оқиғалар мен жаңалықтардың, ақпараттар мен танымның өзгеше өзгерістері айқын маңыз ала бастаған шақтар болатын. Сондай кезеңдер туралы тілдегі алғашқы деректерді М. Қашқаридың «Тілдер сөздігінен» [1] табамыз.

Орта ғасырлық ұлы ғалым еңбекті жазудағы мақсаты етіп, түркілік қалыптың сақталуын мұрат еткендігімен байланыстырады. Бұл түркі тілдеріне араб-парсылық мәдениеттің тасқынды әсері анық байқалып тұрған кез еді. Келесі бір мысалды қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов [3] еңбегімен сабақтастырамыз. Ұлттың тілін зерттей отырып, ондағы терминдерді қалыптастыруда ғалым қазақтың төл сөздеріне, тілдік қолданыста бар сөздерді белсенді қалыпқа түсіреді. Ғалым терминдері ішінде ұлттың болмысын, қалпын, мінезін танытатын сөздер термин болып жасалып, тілде орнығып қалды. Кез келген тілдің этнографизмдерін зерттеу ұлттың болғандығын, бар екендігін, бола беретіндігінің белгісі.

Әлемдік тіл ғылымында этнолингвистиканы зерттеу И. Г. Гердер (18 ғасыр) мен В. Гумбольдтан (19-ғасырдың басы) басталады. «Этнолингвистика» термині алғаш рет Б. Уорфтан белгілі. Қазақ тіл білімінде ұлттың танымдық, болмыстық қалпы М. Қашқаридың «Түркі сөздерінің жинағынан» негіз алады десе де болады [1].

Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық бағыт ХХ ғасырдың 80 жылдарынан бері қарай зерттеле бастады. Бұған дейін ұлттық таным мн болмыстың тілдегі мәдени көріністеріне зерттеу жасауға қоғамдағы саяси билік мүмкіндік бермеді. Этнографизмдердің зерттелуі Ә. Қайдар еңбектерінде жалпы этнолингвистика теориясы аясында және «Қоғам», «Адам», «Табиғат» концептісі негізінде қарастырылады. И. Копыленко, Е. Жанпейісов, Р. Сыздық, Н. Уәлиұлы, Б. Қалиев, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Б. Момынова, Р. Шойбеков, Ғ. Аронов, Қ. Ғабитханұлы, Ш. Сейітова, Б. Қарағұлова еңбектерінде әр қырынан зерттелді.

Соның ішінде этнографизмдерді жүйелеу мен біртұтас ілім ретінде зерттеуде академик Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» [2], М. М. Копыленконың «Основы этнолингвистики» [3], Е. Жанпейісовтің

«Қазақ тілінің этномәдени лексикасынан» басталған зерттеулер кейінгі кезеңдерге бірнеше ғылыми мәселелерді қозғады [4].

«Қорамсақ – қылшан. Қорамсақ – садақ оғының қабы. Эпостар тілінде қорамсақ пен садақ сөздері синонимдік қатар түзейді. «Оқ қабы» мағынасында ілгеріректе қылшан сөзі де қолданылғанын көреміз. Мысалы, Қазтуғанда: Қарағайдан садақ бұдырып, Қылшанымды сары жүн оққа толтырып, – деген толғау жолдарынан табамыз.

Садақ сөзінің «оқ қабы, жақ қабы» мағынасында қолданылғаны туралы «Садақ» деген сөзтізбеден қараңыз. Мысалы, Қобыланды батыр: Садақтың бауы сартылдап, – деп суреттелсе, мұндағы садақ – белге байлап алған жақ және оқ қабы. Бұл сөздердің морфологиялық құрамын талдап, түп-төркінін ашып берген – зерттеуші Ә. Қайдаров. Ол Халықаралық Алтаистика конференциясының 1972 жылы Вена қаласында өткен XV сессиясында қазақ тіліндегі қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары жөніндегі сақ элементі бір сөз түбірінің йа/йак/жа/жақ, са/сақ сияқты варианттарының бірі дейді, ал қылшан сөзі қыл (аттың күйрығы не жалының қылы) сөзіне «ыдыс, қап» мағынасындағы шан сөзі немесе –шан (-шын, -шін) жұрнағы қосылып жасалған сөз болу керек дейді.

Бір көңіл аударатын нәрсе – қорамсақ сөзі қорам түлғасында да қолданылған. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында: Енді қолын алғанша, Қорамға қолын салғанша, – деп келеді. Бұл мысал қорамсақ сөзінің құрамы қорам + сақ деген екі бөлек сөзден тұратындығын, оның сақ компонентін қоспай да «оқ қабы» ұғымын бере алатындығын аңғартады. Осы сөздің қорамса варианты және болған. «Ақжонасұлы Ер Кеңес» деген жырда: Қорамсаны қолға алды, Атайын деп ондалды, – деп келген жолдарды кездестіреміз. Бұлар емлелік қателер емес, біз әңгіме етіп отырған сөздің және оның құрамдарының бірнеше фонетикалық вариантта келген (са/сақ) бір сөзден пайда болғандығын көрсететін факторлар» [5, 143–144].

Н. Уәлиұлы, Г. Смағұловалар өз зерттеулерінде тарихи, тілдік, мифтік, этнографиялық, танымдық мәліметтерге сүйене отырып зерттеді. Қазіргі тіл білімінде этнографизмдерді зертеудің бірнеше мақсат, бағыттары анықталған. Оларды төмендегідей топтарға бөлуге болады.

1 Этнолингвистикалық зерттеулерден өзінің тұрақты мақсат-мүддесіне байланысты таза лингвистикалық категориялардың өздерін емес, этностың өзін-өзі тануына, түсінуге қажетті тілдік (лексика-фразеологиялық, т.б.) деректердің ішкі мазмұнын терең ашу;

2 Этнолингвистикалық зерттеуге қазақ тілінің сөздік құрамындағы кез-келген құбылыс, дерек, тақырып (фразеология, мақал-мәтел, ономастика, жұмбақ, өнер, төрт түлік мал, т.б.) нысан бола алады. Бұл кез келген деректердің этнос болмысын тануға қатысы бар екендігін ашады. Сонымен бірге оларды әдеттегі лингвистикалық қалыптасқан үлгіде емес, тұрғыдан әлдеқайда кең және жан-жақты қарастырады. Тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдердің қоғамда қалыптасқан ауыспалы мағынасында ғана емес, сонымен қатар сол мағынаның қалыптасуына негіз болған о бастағы әр алуан уәждерін анықтауды мақсат етеді. Тіл деректері тек өзінің қарым-қатынастық қызметі қалпында ғана емес, кумулятивтік, яғни рухани, мәдени қазынаны өз бойында сақтаушы кейінге жеткізуші мұра, негіз ретінде де зерттеу нысаны болады.

3 Ұлт тіліндегі лексика-фразеологиялық байлықты әліпби тәртібімен түзілген әр алуан лексикографиялық (сөздік, энциклопедия т.б.) еңбектер арқылы меңгеру мүмкін емес. Этнолингвистикалық зерттеулердің ең басты ерекшелігі – барша деректердің тақырыптық, мағыналық, қисындық, танымдық, болмыстық жүйе негізінде берілуін қамтамасыз етуді жүзеге асырады. Тілді зерттеуге қажет мұндай тәсілдер этнолингвистикалық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беріп, тілдің ішкі дүниесін толығымен ашып көрсетеді. Сонымен қатар ұлттың дүниетанымдық сипаттарын да тіл материалы ретінде қолданысқа енгізе отырып, оның тек қарым-қатынас құралы болып қоюға ғана қабылетін емес, зерттеу нысаны ретінде ой мен танымды, тұтас болмысты белгілейтіндігі ашылады. Бұл ұлттың жалпы тілдер арасындағы, сондай-ақ әлемдік тілдер арасындағы мәнін де көтере түседі.

Этнолингвистиканы зерттеуде аталған ерекшеліктерді негізге ала келіп, академик Ә. Қайдар зерттеуге қажет деп бірнеше қағидаттарды ұсынады. Бұл қағидаттарды тілдік материал, немесе зерттеу нысаны ретінде біртіндеп қолдану, сатылы қарастыру арқылы ұлттық рухани құндылықтың кеңейіп, тереңдеп, дамып келе жатқандығы байқалады. Академик Ә. Қайдардың пікірімен айтар болсақ: «...тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мындаған, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [6]. Бұл қағидаттардың ең басты назарға алатыны – қазіргі кезеңдегі тіл арқылы мәдениетті тану лингвомәдениеттану пәнінен бұрын этнолингвистика ғылымында жүргізілуі шарт. Осы тұста бұл екі ілімнің ара-жігінің толық ашылмай келе жатқандығын да тілге тиек еткен дұрыс. Бұған себеп – екі ғылым саласының көп жағдайда ортақ, ұқсас жақтары бар екендігі.

Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика туралы пікірлердің жалпы құяры арнасы – бір. Е. Жанпейісов: «этносқа қатысты мәдениеттанымдық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклористикалық зерттеулердің синтезі ретінде көрінетін тоғыспалы ғылым» – деп анықтама береді [4].

Этностың рухани және материалдық құндылықтарынан, мәдениетінен мәлімет беретін этнографизмдер – ұлттың тұрмыс-тіршілігінің, салт-дәстүр, әдет-ғұрпының халық жадындағы белгісі, куәсі. Бұл ұлт психологиясымен, міне-құлық қырларымен, бейнелі ойлау, түйсіну, сезіну қабілеттерімен байланысты. Тіршілік иесі иесі адам белгілі бір ортада, тілдік қауымда өмір сүреді. Өзінің концептуальды ойлау жүйесін жеке тәжірибеде де, жалпы ортақ түсініктік қалыпта да біліміне, ортаны түсіну, қабылдау дәрежесіне сүйеніп жетілдіреді. Бұл жалпы адамзаттық дағды, тәжірибе арқылы сарапталып отырады. Жинақталып түйінделеді. Бұл ерекшеліктер әр ұлттың тіл әлемі бейнесін қалыптастырады.

Қазіргі қоғам тілді томаға тұйық қалыпта зерттеуге тарихи тұрғыдан мүмкіндік бергенімен, бүгінгі қалыпына бұл тәсіл жарамайды. Әлемдегі біртұтастық, бірігу – тілдерді байланыста, бір-бірімен сабақтастықта ғана зерттесе, өз нәтижесін беретіндігін анықтауда. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі қазақ этнолингвистикасының басты нысаны – тілдегі этнографизмдердің әлемдік қолданыста белсенділігіне назар салу. Бұл оның аударылуы мен жалпы қолданысқа енуінің басты бағыттарын анықтауды қажет етеді. Ұлттың өзіне ғана тән, сол ұлттың танымындағы бар бояу мен өрнекті, болмысты білдіретін қазақ тіліндегі этнографизмдер аударылу және қолданысқа енгізуі жағынан ұлттық тіл заңдылықтарына бағынған тілдік қағидаттарды белгілеудің маңыздылығын ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Қашқари, М.** Түрік сөздігі // Аударған, алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай Т.1. – Алматы : Хант, 1997. – 593 б.
- 2 **Қайдар, Ә.** Қазақтар ана тілі әлемінде: /Этнолингвистикалық сөздік/ –Алматы : Сардар, 2013. – Т. 3: Табиғат. 2013. – 608 б.
- 3 **Копыленко, М. М.** Основы этнолингвистики – Алматы : Наука, 1995 – С. 180.
- 4 **Жанпейісов, Е.** «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы» // Докторлық диссертация алу үшін дайындалған жұмыс – Алматы, 1978; Жанпейісов Е. Н. Этнокультурная лексика казахского языка.

– Алма-Ата : Наука, 1989. – 288 с. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер Тіл тағлымы – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

5 Байтұрсынов, А. Тіл тағлымы – Алматы : Ана тілі, 1992. – 504 б.

6 Толстой, Н. И. Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 41. – 1982. – № 5. – С. 397–405.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

ТЕМИРГАЛИНОВА А. К.

докторант PhD, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Образование – это историко-культурный феномен, процесс и условие развития духовных начал народа и каждого индивида. Человек образовывается в смысловом поле определенных знаков, значений, нравов, ценностей, идеалов. Цель системы образования – воспитание человека как субъекта культурно-исторического процесса.

Национальная группа, на примере казахского народа, с позиций культурологии представляется как социальная и культурная общность. Это позволяет не только сформировать культурологические и социальные концепции развития национальной группы, но и выявить психологическое содержание и объяснить этот феномен. Как подчеркивали Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижина и А. А. Сусоколов, судьбы наций в значительной мере решаются в результате развития и направленности общих социальных процессов. К ним исследователи отнесли: а) изменения общественных отношений, б) социально-территориальную мобильность народов, в) интенсивность и глубину межнациональных и социальных контактов [2]. По мнению Г. М. Андреевой, национальная (этническая) принадлежность индивида фиксирует определенные характеристики той среды, в условиях которой формируется личность [1, с. 219].

В контексте этнокультурологии важнейшим фактором развития народов, их этнопсихологических характеристик считается влияние культурной среды. По мнению В. Г. Крысько, культура находится под воздействием различных ограничений и условностей сред, в которых она существует. Бесспорен тот факт, что целостность культурного пространства «предполагает выработку единых правил поведения,

наличие общей национальной памяти, единой картины мира у представителей одного этноса» [7, с. 9].

Исходя из того, что этнокультурная компетентность понимается, например Г. М. Королевой, как субъектный параметр деятельности, а ее наполнение состоит из этнокультурных знаний, профессионализма, высоких моральных качеств, способностей адекватно действовать в соответствующих ситуациях, взять на себя ответственность за собственную этнокультурную деятельность [6].

Один из факторов – главнейший – этнокультурная компетентность считается частью культурной компетентности личности. В свою очередь, культурная компетентность базируется, по выражению А. Я. Флиера, на достаточной степени социализированности и инкультурированности индивида, что позволяет ему понимать, использовать и интерпретировать знания, лежащие в основе норм общесоциальной эрудированности человека (правила, образцы, законы, обычаи, запреты и т. д.) [8]. Опираясь на модель культурной компетенции, предложенную А. Я. Флиером, выделим в составе этнокультурной компетентности студента следующие элементы:

1 Отношение студента как субъекта этнокультурного процесса к институциональным нормам социальной и национальной организации.

2 Отношение студента к конвенциональным нормам социальной и культурной регуляции.

3 Отношение студента к остроактуальным образцам социальной престижности, носящим кратковременный характер (мода, имидж, символ, социальный статус, различные течения в культуре и т. д.).

4 Полнота и свобода владения студентом языками социальной и публичной коммуникации.

Таким образом, культурная компетентность студента определяет степень его знакомства с этнокультурными особенностями национальной группы через опыт нации, в котором запечатлены нормы межличностных отношений и ценностные представления о жизни. И только тогда, как показывают исследования, когда будущий специалист оказывается один на один с новым жизненным этнокультурным пространством, для него становится актуальной проблема формирования новых качественных характеристик и компетенций, которые позволят адаптироваться к этнокультурной среде и быстро реагировать на этнокультурные вызовы жизни.

Этнокультурная компетентность будущего специалиста также включает различные компетенции:

- предметную (способность применять техники и технологии этнических коммуникаций);
- Я-компетенцию (основные или базальные способности личности студента – рефлексивное восприятие публичной этносферы, способность отличать этнореальность от вымысла, и т. д.);
- социально-гуманитарную компетенцию (способность адекватно использовать публичную сферу для профессиональной деятельности, системно осуществлять этнокультурную деятельность с видением логики этнокультурных процессов, поэтапного саморазвития в профессиональной деятельности);
- компетенцию креативности (умение создавать новую этнокультурную реальность);
- этнорефлексивную компетенцию (способность к этнорефлексии, отслеживанию изменений в этносреде, мыслях и собственном сознании).

Содержание образовательного процесса, представленное такими аспектами, как научнообразующий, профессионально-деятельностный, культурно-коммуникативный, социально-эмоциональный в своей совокупности отражает в себе общечеловеческие ценности. Содержание проектируемого образовательного процесса представляется как целостность: этнокультурологии как науки и культуры жизнеобеспечения этноса, объединённых взаимно формируемыми ценностями и ценностными отношениями. Ядром целостности является человек с его внутренним миром и многообразием видов отношений с окружающим внешним миром.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Андреева, Г. М.** Социальная психология [Текст] / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2014. – 368 с.
- 2 **Арутюнян, Ю. В.** Этносоциология [Текст] / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижина, А. А. Суколов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 271 с.
- 3 **Гуревич, П. С.** Философия культуры [Текст] / П. С. Гуревич. – М. : Аспект-пресс, 1994. – 317 с.
- 4 **Данюшенков, В. С.** О понятии компетентности выпускника вуза [Текст] / В. С. Данюшенков // Педагогическая наука Поволжья. – 2007. – № 1. – С. 23-27.
- 5 **Ивлева, Д. А.** Роль фоновых знаний в поликультурном диалоге [Текст] / Д. А. Ивлева // И. А. Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика:

междунар. конф.: V Бодуэновские чтения (Казан. федер. ун-т, 12–15 окт. 2015 г.): Тр. и матер.: В 2 т. Т. 2 / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина, Е. А. Горобец, Г. А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2015. – С. 127-130.

6 **Королева, Г. М.** Развитие этнокультурной компетентности педагогов в современной социокультурной среде / Г. М. Королева // Фундаментальные исследования. – 2011. – № 8-2. – С. 280-283 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=27947>

7 **Крысько, В. Г.** Этническая психология [Текст] / В. Г. Крысько. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 320 с.

8 **Флиер, А. Я.** Культурология для культурологов [Текст] / А. Я. Флиер. – М. : Согласие, 2015. – 672 с.

4 Секция. Ұлттық мәдениет пен ғылымның өзекті мәселелері
4 Секция. Актуальные проблемы национальной
культуры и науки

АХМЕТ ЖУБАНОВ И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ
КАЗАХСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

НЕВМЕРЖИЦКИЙ С. В.
 к. филос. н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
 СУЛЕЙМЕНОВА А. А.
 магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Ахмет Куанович Жубанов (1906-1968) советский музыковед, композитор, дирижёр, народный артист Казахской ССР (1944), академик, профессор (1948).

Родился 29 апреля 1906 года в урочище Косуактам, ныне Актюбинской области. Умер 30 мая 1968 года в Алма-Ате. В 1932 окончил историко-теоретический факультет Ленинградской консерватории.

В 1934 создал оркестр им. Курмангазы и был его дирижёром до 1945 года. 1935 – 1937 – художественный руководитель Казгосфилармонии имени Джамбула.

С 1961 заведовал отделом музыкального искусства института литературы и искусства им. Ауэзова.

Автор книг, очерков и статей о казахской народной музыке.

Композитор Ахмет Куанович Жубанов – художник самобытный и ярко национальный. Он прошёл путь до академика, народного артиста Казахской ССР. «На бесплодном такыре и травинка не вырастет», – говорят казахи. Эти слова в полной мере можно отнести к профессиональной музыке, которая рождается и развивается на почве народной.

В 1918 году Жубанов оканчивает двухгодичную русскую школу в Журыне и затем, после учёбы на курсах по подготовке учителей, работает в городе Темире. Талантливый юноша самостоятельно изучает теорию и музыкальную грамоту, играет в самодеятельном оркестре народных инструментов.

Годы, проведенные Жубановым в Актюбинске, были особенно важными в его жизни. Здесь он учится игре на скрипке у ссыльного учителя музыки из Воскресенска Петра Георгиевича Чернука.

Большое впечатление произвела на Жубанова вышедшая тогда книга А. В. Затаевича «1000 песен казахского народа». «Я узнал множество всевозможных легенд о песнях, собранных Затаевичем, и о человеке, который умел читать эти, похожие на мышьиные следы, начертания звуков и загорелся желанием стать таким же специалистом в области музыки, как Затаевич. Чернюк горячо и искренне поддержал это мое стремление. Моё заочное знакомство с А. В. Затаевичем через его сборник казахских песен на девяносто процентов решило направление моей дальнейшей судьбы», – вспоминал впоследствии композитор [1, с. 45].

В 1928 году Ахмет становится учащимся музыкального техникума им. М. И. Глинки в Ленинграде, где занимается по классу скрипки у опытного педагога А. А. Этигона. Началось время интенсивной учёбы, но юноша не ограничивался только программой среднего учебного заведения, прилагая много усилий для того, чтобы поступить в консерваторию.

В стенах техникума Ахмет знакомится с сочинениями русских (Мяковского Н. Я., Асафьева Б. В. и других) и зарубежных классиков. Впоследствии талантливого музыканта зачислят в Ленинградскую консерваторию по классу гобоя.

В 1932 году Жубанов становится аспирантом Академии искусствознания в Ленинграде, а через год Наркомпросом Казахстана был отозван на работу в Алма-Ату. Вся его последующая творческая жизнь оказалась тесно связанной с зарождением, становлением и развитием новых форм музыкальной культуры в Казахстане. Организаторская и педагогическая деятельность Жубанова началась в 30-е годы, когда в республике открылось первое музыкальное учебное заведение – музыкально-драматический техникум. По инициативе Жубанова при нём был организован научный кабинет, а также экспериментальная мастерская по усовершенствованию народных инструментов. Сюда для работы были приглашены Е. Брусиловский из Ленинграда, Л. Мухитов из Уральской области, М. Букейханов из Кызыл-Орды, мастера по изготовлению музыкальных инструментов братья Романенко и другие.

При техникуме Жубанов создал студенческий ансамбль домбристов, который на Первом Всеказахстанском слете народных талантов в 1934 году продемонстрировал своё искусство. Вскоре Президиум КазЦИК принял постановление о создании на основе ансамбля домбристов оркестра казахских национальных инструментов. Так родился известный всему миру Казахский

Государственный оркестр народных инструментов имени Курмангазы, дирижером и художественным руководителем которого был назначен Ахмет Жубанов.

Важная сторона плодотворной деятельности Жубанова – его организаторская работа по подготовке национальных кадров. Он многие годы возглавлял кафедру казахских народных инструментов Алма-Атинской Государственной консерватории, где разработал специальный курс по истории казахской народной музыки. Многие из известных сейчас музыкантов воспитанники Ахмета Жубанова. Это Нургиса Тлендиев, Шамгон Кажғалиев, Рустембек Омаров и другие [2, с. 252].

Научно-исследовательскую, музыкально-общественную, педагогическую деятельность Жубанов успешно сочетал с активным творчеством, внося большой вклад в казахскую профессиональную музыку. Он автор многих произведений различных жанров, получивших признание народа. Среди них симфонические произведения и оперы, камерно-инструментальные и хоровые сочинения, песни и романсы, музыка к драматическим спектаклям и кинофильмам. Композиторской деятельностью Ахмет Жубанов занимается с 1938 года.

Молодой композитор не ограничивался переработкой казахских народных песен. Он переложил для оркестра казахских народных инструментов сочинения русских и зарубежных композиторов-классиков. В 1943 году Казахский оркестр народных инструментов сыграл марш Черномора из оперы Глинки «Руслан и Людмила», «Музыкальный момент» Шуберта в инструментовке Жубанова. В дальнейшем были созданы оркестровка фрагментов оперы Чайковского «Пиковая дама», Римского-Корсакова «Царская невеста», «Прелюдии» и «Крымских эскизов» Спендиарова. Жубанов переложил также для оркестра инструментальные сочинения, песни и хоры Ковалева, Покрассова, Чишко, Ревуцкого и других русских и украинских композиторов советского периода. Все это способствовало повышению и совершенствованию исполнительского мастерства музыкантов оркестра. Дальнейший рост этого коллектива, широкая пропаганда творчества композиторов-классиков неотделимы от деятельности и опыта Жубанова. Его традиции стали примером для последующих поколений композиторов и дирижеров.

Композиторская деятельность Жубанова в 1938-40 годах развивалась по двум направлениям – он занимался обработкой народных песен и кюев и писал свои произведения. В 1939 году он

создает музыку к пьесе Г. М. Мусрепова «Козы-Корпеш – Баян-Сулу». Совместно с композитором М. Ф. Гнесиным работает над музыкой к фильму «Амангельды». Затем он сочиняет музыку к драматическим спектаклям М. Акынжанова «Исатай-Махамбет», М. О. Ауэзова «Абай». Одно из значительных творений этих лет – музыкальная пьеса «Сары» о жизни и творчестве народного композитора.

К написанию крупных музыкальных сочинений Жубанов пришёл уже с большим творческим багажом, почерпнув из сокровищницы народного наследия те произведения, которые, по его мнению, наиболее удачно звучали в оркестре, не теряя своих красок. Так музыка, написанная к трагедии «Абай» Мухтара Ауэзова, симфоническая поэма «Абай» явились подготовительным этапом к написанию оперы на эту тему. Опера «Абай», написанная Жубановым в творческом соавторстве с композитором Латыфом Хамиди в 1944 году, стала первой пробой пера в этом жанре. Опера «Абай», написанная к 100-летию со дня рождения Абая Кунанбаева и приуроченная к 10-летию со дня открытия Казахского театра оперы и балета, стала новым словом в казахской музыке.

Первый исполнитель роли Абая – Р. Абдуллин. Партию Ажар исполняли К. Байсеитова. Мелодичность музыкального решения, близкая связь с народным песенным наследием обеспечили произведению успех [3, с. 202].

Достаточно попытаться лишь представить себе всю творческую жизнь Ахмета Жубанова, как невольно охватывает удивление перед его колоссальной работоспособностью и трудолюбием. Он написал сотни исследовательских работ, статей и художественных очерков, посвященных национальной музыкальной культуре. Такие произведения Жубанова, как «Струны столетий», «Соловьи столетий», «Курмангазы», «Жизнь и творчество казахских народных композиторов», «Музыкальная культура казахского народа», «Ан күй сапары» («Путешествие по песням и кюям») можно встретить в домашней библиотеке любого исследователя, интересующегося вопросами народной музыки. Труды Жубанова давно стали необходимым источником и для литературной работы. Ахмет Жубанов, ревностно оберегавший наследие народной музыки, до самого последнего дня своей жизни ни на мгновение не переставал думать о её судьбе, судьбе музыки, ставшей идеалом его жизни. По решению ЮНЕСКО 2006 год был объявлен годом Ахмета Жубанова, а 17 октября в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже состоялся торжественный вечер с участием ведущих мастеров искусств Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Библиография обществоведов Казахстана. – Алма-Ата : Наука, 1986.
- 2 Кузембаева, С. А., Егинбаева, Т. Ж. Лекции по истории казахской музыки. – Алматы, 2005.
- 3 Казахская музыкальная литература: 1920–1980 / Под ред. У. Джумаковой и А. Кетегеновой. – 1995.

Мазмұны

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі 3

Пленарлық отырыс
Пленарное заседание

Сағындықұлы Б.
Сахнаны саралаған сағдар.....7

Дүкенбай Н. С.
Жұмат Тұрғынбайұлы Шаниннің өмірбаяны мен шығармашылығы 10

Зейнулина А. Ф., Ибраева Ә. Т.
Жұмат Шаниннің театртану шығармашылығындағы
ұлттық идея көркемдігі 13

1 Секция. Қазақстанның дәстүрлі және қазіргі заманның өнері
1 Секция. Традиционное и современное искусство Казахстана

Айтпаев Е. Х., Тайбупенова А. А.
Методика постановки голоса в формировании исполнительского
мастерства студента 19

Комарова А. К., Сапаров С. К.
Рухани даму қазақ салт-дәстүрінің қайта жаңғыруын негізі 25

Мерғалиев Д. М., Абдалимова Ж. С.
Научно-поисковые культурные коммуникации в сфере
искусства и художественного образования 31

Негманова У. К-К., Тлегенов Е. Н.
Значение дикции в профессиональной работе
учителя начальных классов 39

Попандоуло М. П., Дукембай Н. С.
Культура как мировоззрение и образ жизни человека 45

2 Секция. Жұмат Тұрғынбайұлы Шанинның үлесі
2 Секция. Вклад Шанина Жумата Турғынбаевича

Жүсіп Қ. П., Сарсекеева А. К.
Жұмат Шанин драматургиясының ерекшеліктері 48

Кабышев Б. Б., Ермекова А. К.
Таланттың тағдыры 53

Қадырова Ж. Ә.
Сахнаның патшасы 56

Рахимова Г. И.

Қазақтың белгілі қайраткері Жұмат Шаниннің туғанына
125 жыл толуына орай.....61

**3 Секция. Мәдениетаралық өзара іс-қимыл аясында
қазақ халқының мәдениеті
3 Секция. Культура казахского народа
в контексте межкультурного взаимодействия**

Елікпаев С. Т.

Қазақ прозасындағы этнографиялық сарындардағы таным мен түсінік ..66

Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ.

М. Мағауиннің «Шакан шері» романы: табиғат пен қоғам 70

Ержанов Е. А.

Казахская квадрофилософия в контексте исламской культуры 78

Кайрбеков Н. Е.

Философия ислама в эпоху правления династии Караханидов 77

Қапасова Б. Қ.

Этнографизмдер: теориясы мен тарихы 91

Темиргалинова А. К.

Особенности формирования и развития
этнокультурной компетентности студентов 106

**4 Секция. Ұлттық мәдениет пен ғылымның өзекті мәселелері
4 Секция. Актуальные проблемы национальной
культуры и науки**

Невмержицкий С. В., Сулейменова А. А.

Ахмет Жубанов и его вклад в развитие
казахской музыкальной культуры.....110

**ЖҰМАТ ТҰРҒЫНБАЙҰЛЫ ШАНИННІҢ 125 ЖЫЛДЫҒЫНА
АРНАЛҒАН «ТЕАТР. МӘДЕНИЕТ. РУХАНИЯТ. ҚАЗІРГІ ЗАМАН» АТТЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген З. С. Исакова

Басуға 20.09.2017 ж.

Өріп түрі Times.

Пішім 29,7 × 42¹/₄. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 6,73. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 3098

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.